

Міністерство освіти і науки України
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук

Кафедра історії та археології

Бовсунівський Ігор Миколайович

ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА
ЯРОСЛАВА МУДРОГО У МЕЖАХ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Особистий підпис –

Науковий керівник –

кандидат історичних наук, професор
Нані ГОГОХІЯ

Завідувач кафедри –

доктор історичних наук, професор
Олександр НАБОКА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН НАУКОВОГО Й МЕТОДИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ.....	6
1.1. Джерельна база дослідження.....	6
1.2. Стан дослідження проблеми.....	9
1.3. Теоретико-методичні засади вивчення діяльності історичних осіб у 7 класі.....	19
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИЧНА ТА РЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ...	27
2.1. Міжусобна боротьба 972–980 рр. та прихід Володимира до влади. Внутрішня політика Володимира Великого.....	27
2.2. Запровадження християнства у 988 р. та його наслідки.....	34
2.3. Основні напрями зовнішньої політики Володимира Великого.....	37
РОЗДІЛ III. ВНУТРІШНІЙ І ЗОВНІШНІЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО.....	40
3.1. Боротьба за київський престол у 1015–1019 рр.....	40
3.2. Внутрішня політика Ярослава Мудрого.....	45
3.3. Зовнішня політика та династичні зв'язки Ярослава Мудрого.....	50
РОЗДІЛ IV. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ ПРО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА ЯРОСЛАВА МУДРОГО У 7 КЛАСІ.....	56
4.1. Представлення теми в модельних навчальних програмах і навчальних матеріалах для 7 класу	56
4.2. Комплекс навчальних завдань для опрацювання діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого	60
4.3. Методичні рекомендації щодо вивчення теми на уроках історії.....	68
ВИСНОВКИ.....	73
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Володимир Великий та Ярослав Мудрий належать до ключових постатей історії Русі-України. Період їхнього князювання охоплює важливий етап політичної консолідації держави, зміцнення князівської влади, релігійних і культурних змін, розвитку права та розширення міжнародних зв'язків.

Діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого посідає важливе місце у курсі історії України 7 класу. Опрацювання цієї теми дає змогу учням не лише засвоїти основні події кінця X – першої половини XI ст., а й простежити причинно-наслідкові зв'язки між політичними, релігійними, правовими та культурними змінами, порівнювати діяльність історичних осіб, працювати з хронологією, картою й писемними джерелами та формулювати аргументовані висновки.

Історична діяльність обох князів має значний історіографічний доробок, однак окремі питання залишаються дискусійними, зокрема характер релігійної політики Володимира, перебіг християнізації Русі, формування «Руської Правди», датування Софії Київської, окремі аспекти династичних і міжнародних відносин. Для шкільного навчання це актуалізує проблему добору науково коректного, але доступного учням матеріалу та визначення способів представлення дискусійних питань.

Водночас сучасні модельні навчальні програми орієнтують навчання історії не лише на засвоєння фактографічного матеріалу, а й на діяльність учнів: порівняння, встановлення причин і наслідків, аналіз джерел, роботу з історичною картою, формулювання й аргументування власних суджень. Тому актуальним є комплексне поєднання сучасного наукового трактування діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого з аналізом її представлення у шкільному курсі та розробленням матеріалів, придатних для безпосереднього використання в навчанні історії.

Отже, актуальність магістерської роботи визначається значенням діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого для історії України та необхідністю науково коректного й методично доцільного опрацювання відповідної теми у сучасному курсі історії України 7 класу.

Об’єкт дослідження – вивчення учнями історії Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст. у межах шкільного курсу історії України.

Предмет дослідження – зміст і методичні особливості вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у шкільному курсі історії України 7 класу.

Мета магістерської роботи – охарактеризувати діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого, визначити місце відповідної теми у сучасному шкільному курсі історії України та розробити комплекс навчальних матеріалів і методичних рекомендацій для її вивчення у 7 класі.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати джерельну базу та стан наукового й методичного опрацювання проблеми.
2. Проаналізувати основні напрями діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого і визначити їх історичне значення.
3. З’ясувати місце теми в сучасному шкільному курсі історії України та особливості її представлення в модельних навчальних програмах і навчальних матеріалах.
4. Розробити комплекс навчальних матеріалів і методичних рекомендацій для вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у 7 класі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 972 до 1054 рр. Нижньою межею є 972 р. – початок боротьби за владу між синами Святослава після його смерті, що безпосередньо передувала утвердженню Володимира в Києві. Верхньою межею є 1054 р. – рік смерті Ярослава Мудрого, яким завершується досліджуваний етап політичного розвитку Русі.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та конкретності. Для аналізу історичного матеріалу використано методи аналізу й синтезу, узагальнення, історико-хронологічний та історико-порівняльний методи. Джерельні повідомлення зіставлялися з результатами історичних досліджень із урахуванням дискусійності окремих питань. У методичній частині застосовано контент-аналіз нормативних і навчально-програмних документів, порівняльний аналіз модельних навчальних програм і підручників, а також методичне моделювання та проєктування для розроблення комплексу навчальних завдань і визначення послідовності їх використання.

Практичне значення магістерської роботи полягає у можливості безпосереднього використання її результатів учителями історії під час підготовки та проведення уроків у 7 класі. Розроблено хронологічну опору, порівняльні та узагальнювальні таблиці, завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, роботу з історичною картою та писемними джерелами, створення історичного портрета, проблемні й контрольні завдання, критерії оцінювання розгорнутої відповіді, а також орієнтовну модель послідовного використання цих матеріалів. Запропоновані матеріали можуть застосовуватися окремо або поєднуватися відповідно до модельної навчальної програми, підручника, особливостей класу та мети конкретного уроку.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи в поточній редакції становить 84 сторінки, основний текст займає 77 сторінок. Список використаних джерел і літератури містить 62 позиції та розміщений на 7 сторінках.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН НАУКОВОГО Й МЕТОДИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження охоплює матеріали, що дають змогу простежити зміст та особливості вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у шкільному курсі історії України. Провідну групу становлять нормативні й навчально-програмні документи та навчальні видання для закладів загальної середньої освіти. Вони дозволяють визначити місце відповідної історичної проблематики в курсі 7 класу, обсяг і структуру навчального матеріалу, очікувані результати навчання, рекомендовані види діяльності учнів та способи представлення історичних постатей у сучасній шкільній історичній освіті. Для уточнення історичного змісту залучено також опубліковані писемні джерела з історії Русі, використані в історичних розділах роботи.

Нормативну основу дослідження становить Державний стандарт базової середньої освіти [51], який визначає мету, компетентнісний потенціал та обов'язкові результати навчання громадянської та історичної освітньої галузі. Значення цього документа для досліджуваної проблеми полягає передусім у тому, що він встановлює загальні орієнтири опрацювання історичного змісту в базовій школі. Стандарт передбачає формування в учнів здатності орієнтуватися в історичному часі й просторі, встановлювати зв'язки між подіями та явищами, працювати з різними джерелами інформації, інтерпретувати факти, формулювати й обґрунтовувати судження. Відповідно, діяльність історичних осіб у сучасному курсі історії розглядається не ізольовано, а в контексті суспільних процесів та через систему пізнавальних дій учнів.

Більш конкретне уявлення про місце діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у змісті базової середньої освіти дають модельні

навчальні програми з історії України для 7–9 класів. У дослідженні використано програми авторських колективів О. Бурлаки, О. Желіби, В. Павловської-Кравчук та ін. [52], О. Пометун, Т. Ремех, Н. Гупан та ін. [53], О. Гісема, В. Бойка та ін. [54]. Порівняння цих програм дає змогу виявити відмінності у структуруванні матеріалу, доборі видів навчальної діяльності та співвідношенні фактографічного й діяльнісного компонентів.

Залучення трьох модельних навчальних програм дає змогу зіставити способи структурування теми, обсяг фактичного матеріалу, очікувані результати навчання та рекомендовані види діяльності учнів. Спільним для них є поєднання змісту, пов'язаного з політичним розвитком Русі-України, християнізацією, внутрішньою та зовнішньою політикою князів, правом, культурою й міжнародними зв'язками, із діяльністю учнів, спрямованою на роботу з картою, джерелами, хронологією та порівняння історичних явищ [52–54].

Окрему групу джерел становлять підручники з історії України для 7 класу. На відміну від модельних програм, вони відображають уже конкретну реалізацію програмних вимог: відбір і послідовність фактичного матеріалу, характер авторського викладу, співвідношення основного та додаткового текстів, добір історичних джерел, картографічних і візуальних матеріалів, систему запитань і завдань. У роботі проаналізовано підручник О. Пометун, О. Дудар та Н. Гупан [55], а також підручник А. Галімова, О. Гісема та О. Мартинюка [56]. Обидва видання безпосередньо використовуються для встановлення особливостей навчальної репрезентації діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Залучення цих двох підручників дає змогу зіставити конкретну реалізацію програмних вимог: структурування матеріалу про кожного князя, добір історичних фактів, джерел, картографічних та візуальних матеріалів, а також характер запитань і навчальних завдань [55; 56].

Порівняння модельних програм і підручників має значення також для визначення співвідношення між обов'язковим змістом і конкретними

способами його навчального представлення. Програма окреслює змістові орієнтири та очікувані результати, тоді як підручник здійснює добір конкретних фактів, характеристик, джерельних фрагментів та ілюстративних матеріалів. Тому їх комплексне опрацювання дозволяє простежити, які аспекти діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого є сталими для сучасного шкільного наративу, а які залежать від авторської концепції конкретної програми або підручника.

Історичні джерела становлять іншу складову джерельної бази дослідження. Їх коло спеціально не розширювалося, оскільки основним завданням роботи не є нове джерелознавче дослідження доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. В історичних розділах використано ті опубліковані писемні пам'ятки, які необхідні для характеристики основних подій та окремих дискусійних питань.

Найбільш активно залучено «Повість врем'яних літ» [37]. Літопис містить значний обсяг відомостей про міжусобну боротьбу Святославовичів, утвердження Володимира у Києві, язичницьку реформу, поширення християнства, діяльність князівського двору та події, пов'язані з боротьбою за владу після смерті Володимира. У тексті роботи літописні повідомлення використані, зокрема, при характеристиці створеного Володимиром пантеону, язичницького культу та князівських бенкетів. У «Повісті врем'яних літ» міститься також розгорнута розповідь про християнство княгині Ольги, яка залучена при розгляді передумов релігійної політики Володимира.

Разом із високою інформативністю цієї пам'ятки враховано специфіку її походження. Літописний текст формувався пізніше від значної частини описуваних подій і поєднав різні за походженням повідомлення, усні перекази, релігійно-літературні сюжети та оцінки укладачів. Тому його відомості про окремі обставини життя князів, релігійні перетворення та політичні події не можуть розглядатися поза критичним зіставленням із результатами наукових досліджень. Особливо це стосується сюжетів, які

набули завершеної оповідної форми в літописній традиції й згодом були широко відтворені в історичній та навчальній літературі.

До використаних видань літописних джерел належить також «Полное собрание русских летописей» [36]. Матеріали пізнішої літописної традиції мають допоміжне значення й використовуються для уточнення та зіставлення окремих повідомлень. З огляду на час формування відповідних літописних зводів їхні свідчення потребують особливо обережної інтерпретації й не можуть автоматично прирівнюватися за інформативною цінністю до більш ранніх текстів.

До допоміжних видань, залучених для ширшого представлення джерельного матеріалу та історичного контексту ранньої Русі, належить також збірник «Откуда есть пошла Русская земля. Века VI–X» [32].

Таким чином, основу джерельної бази дослідження становлять нормативні, програмні й навчальні матеріали, що безпосередньо відображають сучасний стан вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у шкільному курсі історії України. Державний стандарт визначає загальні вимоги до результатів навчання [51], модельні навчальні програми конкретизують місце й зміст теми та види діяльності учнів [52–54], а підручники демонструють способи її безпосереднього навчального представлення [55; 56]. Опубліковані літописні пам'ятки [36; 37] доповнюють цей комплекс і забезпечують джерельне підґрунтя для розгляду історичного змісту, який надалі стає об'єктом відбору, інтерпретації та дидактичного опрацювання в шкільному курсі.

1.2. Стан дослідження проблеми

Проблема вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого перебуває на перетині двох дослідницьких напрямів. Перший охоплює історичні праці, присвячені політичному розвитку Русі наприкінці X – у першій половині XI ст., релігійним перетворенням, праву, культурі та міжнародним відносинам. Другий представлений дослідженнями з теорії та

методики навчання історії, у яких розроблено підходи до відбору й структурування навчального змісту, вивчення історичних постатей, роботи з джерелами, організації дослідницької та практичної діяльності учнів. Поєднання цих напрямів дає можливість визначити як сучасний стан наукового осмислення діяльності князів, так і методичні засади опрацювання відповідного матеріалу в шкільному курсі історії.

Вагоме місце в історіографії Русі посідає наукова спадщина М. Грушевського. У першому томі «Історії України-Руси» дослідник розглянув політичні процеси другої половини X – першої половини XI ст., міжкнязівські відносини, діяльність Володимира Святославича та Ярослава Володимировича, прийняття християнства, розвиток суспільних відносин і права [12]. Для праць М. Грушевського характерне критичне ставлення до літописної традиції, зіставлення різних свідчень та прагнення відокремити історичне ядро повідомлень від пізніших літературних нашарувань. Значну увагу дослідник приділяв також проблемі походження й формування «Руської Правди», що зберігає значення для характеристики правотворчих процесів доби Ярослава Мудрого.

В історіографії XIX – першої половини XX ст. сформувалися основні підходи до оцінювання ролі князів у розвитку Русі. У працях М. Костомарова значне місце посідали політичні події, династичні конфлікти та персональні характеристики представників князівської династії [28]. До ранніх узагальнювальних праць з історії Русі належить також дослідження Н. Устрялова [47]. Інший напрям був представлений радянською історіографією, в якій історія Русі розглядалася переважно крізь призму соціально-економічного розвитку, становлення феодальних відносин і державних інститутів. Відповідні підходи простежуються, зокрема, у працях Б. Грекова [11]. Напрацювання цих дослідників залишаються складовою історіографії проблеми, однак їх використання потребує врахування часу створення та властивих відповідним історіографічним школам методологічних засад. Ширший корпус праць, присвячених різним аспектам

історії ранньої Русі, її політичному й військовому розвитку, взаєминам із сусідніми народами та діяльності князів, представлений також роботами Л. Гумільова [13–15], Ю. Денисова [22], В. Каргалова й А. Сахарова [34], В. Петрухіна та В. Руднева [42].

Загальний історичний контекст розвитку Русі та місце відповідного періоду в історії українських земель представлено також у синтетичних працях і навчальних виданнях В. та Я. Баранів, О. Бойка, Д. Дорошенка, А. Жуковського й О. Субтельного, С. Плохія та І. Рибалки [1; 5; 17; 18; 35; 40]. Ці праці мають насамперед узагальнювальне значення, тоді як конкретні аспекти діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого уточнюються за спеціальними дослідженнями.

Соціально-економічне тло розвитку українських земель у відповідний період враховано також за узагальнювальним дослідженням «Економічна історія України» [49].

Допоміжний корпус літератури становлять довідкові, енциклопедичні та навчальні видання, у яких узагальнено відомості з історії Русі й історії України, хронологію, персоналії та основні поняття [4; 6; 8; 9; 16; 20; 21; 26; 30]. Вони використовуються як допоміжні видання, тоді як наукові оцінки дискусійних питань у роботі ґрунтуються переважно на спеціальних історичних дослідженнях.

Значний масив українських досліджень присвячено безпосередньо діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого. У праці П. Толочка обидва князювання розглянуто як взаємопов'язані етапи політичного й культурного розвитку Русі [10]. Автор характеризує процеси зміцнення державної організації, релігійні перетворення, зовнішньополітичні зв'язки та культурний розвиток. Такий підхід дозволяє уникати ізольованого розгляду окремих біографічних епізодів і простежувати наступність державної політики наприкінці X – у першій половині XI ст.

Важливе місце в сучасній українській історіографії належить дослідженням Л. Войтовича [23; 48]. У них політична історія Русі

розглядається у тісному зв'язку з династичними відносинами, боротьбою за князівські столи, міжнародними контактами та становищем руської князівської еліти. Праці дослідника дають можливість конкретизувати обставини боротьби Святославовичів, ранню діяльність Володимира, його взаємини з представниками князівської династії, а також ширший політичний контекст розвитку Русі. Особливе значення має розгляд князівської політики в системі зв'язків із державами Центральної та Північної Європи.

Нові підходи до дослідження постаті Володимира представлені в монографії О. Филипчука [2]. Діяльність князя розглянуто в контексті взаємин Русі з християнським Сходом і Заходом, церковно-політичних процесів та формування образу правителя у подальшій традиції. Така перспектива дозволяє розширити традиційне трактування князювання Володимира, яке нерідко зводилося переважно до військово-політичного об'єднання земель та прийняття християнства.

Одним із дискусійних напрямів залишається вивчення релігійної політики Володимира. Для характеристики дохристиянських вірувань і спроб їх упорядкування важливим є дослідження Ю. Павленка [33]. Автор розглядає релігійні уявлення давнього населення України в широкому історико-культурному контексті. Водночас значна частина питань, пов'язаних із так званою язичницькою реформою Володимира, зокрема складом і функціями пантеону, залишається предметом наукових реконструкцій. Тому при використанні відповідного матеріалу необхідно розмежовувати відомості джерел та пізніші дослідницькі інтерпретації.

Проблематика християнізації Русі ґрунтовно представлена у працях В. Рички. Дослідження, присвячене християнізації Русі [41], дозволяє розглядати її як тривалий процес, що мав передісторію й не обмежувався актом прийняття християнства за Володимира. Поширення нової релігії аналізується у зв'язку з політичними, культурними та міжнародними чинниками. Для з'ясування передумов цих процесів важливою є також праця В. Рички про княгиню Ольгу [29]. Сукупно ці дослідження дають можливість

розглядати 988 р. як важливий етап християнізації Русі, не ототожнюючи його з початком або завершенням поширення християнства.

Окремий напрям історіографії становить вивчення міжнародних контактів Русі. Дипломатичні відносини раннього періоду досліджував А. Сахаров [44], скандинавські зв'язки Русі висвітлено у працях О. Мельникової [31]. Ширший погляд на формування Русі в системі політичних, торговельних і культурних контактів Східної та Північної Європи представлений у праці С. Франкліна та Дж. Шепарда [50]. Залучення таких досліджень дозволяє розглядати політику Володимира та Ярослава в контексті міжнародних процесів раннього Середньовіччя, а не лише як внутрішню історію окремої держави.

Діяльність Ярослава Мудрого представлена в історіографії комплексом досліджень, присвячених боротьбі за владу, внутрішньому устрою Русі, праву, церковному й культурному розвитку, зовнішній та династичній політиці. Поряд із працями М. Грушевського і П. Толочка [10; 12] важливими для характеристики князювання є роботи М. Котляра [19] та В. Рички [25]. У них діяльність Ярослава розглядається в контексті функціонування князівської влади, взаємин усередині династії, розвитку державних інститутів та становища Русі у міжнародних відносинах.

Однією з центральних проблем дослідження внутрішньої політики Ярослава є формування «Руської Правди». Історіографічна традиція пов'язує з його князюванням найдавніший пласт правових норм, однак питання часу виникнення окремих частин пам'ятки, співвідношення її редакцій та ступеня участі самого князя в їх укладанні залишається дискусійним. Поряд із висновками М. Грушевського [12] і Б. Грекова [11] у роботі враховано текстологічне дослідження Л. Білецького [43], присвячене історії тексту «Руської Правди». Наявність різних підходів дає підстави відмовитися від спрощеного трактування правового розвитку як одномоментного створення Ярославом завершеного зводу законів.

Значний історіографічний доробок пов'язаний із вивченням культурного та церковного розвитку Русі. Загальний контекст розвитку давньоруської монументальної архітектури представлено у праці П. Раппопорта [39]. Особливо дискусійною залишається проблема датування Софії Київської. У працях Н. Нікітенко на підставі аналізу архітектури, монументального живопису та написів обґрунтовано початок спорудження собору ще за правління Володимира Великого [45; 46]. Така позиція відрізняється від традиційного пов'язування заснування Софії з Ярославом Мудрим і датою 1037 р. Наявність кількох аргументованих підходів до датування собору засвідчує дискусійний характер проблеми й необхідність обережного представлення її результатів у навчальній літературі. Дискусійність датування Софії Київської має враховуватися і в навчальному представленні теми: відповідне питання доцільно подавати учням як приклад існування кількох аргументованих наукових інтерпретацій.

Окремий комплекс досліджень присвячено зовнішній і династичній політиці Ярослава. Відносини Русі з Польщею, Візантією, скандинавськими державами та іншими європейськими країнами висвітлюються у працях П. Толочка, М. Котляра, В. Рички та Л. Войтовича [10; 19; 25; 48]. Спеціальне дослідження Є. Луняка присвячене Анні Ярославні [38]. Звернення до таких праць дозволяє розглядати династичні шлюби не як сукупність біографічних фактів про членів родини Ярослава, а як один із інструментів міжнародної політики князівського дому.

Таким чином, історіографія діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого є значною за обсягом і тематично різноманітною. Найбільш ґрунтовно опрацьовано питання політичної консолідації Русі, християнізації, міжкнязівської боротьби, розвитку права, культури та міжнародних відносин. Водночас окремі проблеми – характер язичницької реформи Володимира, перебіг і хронологічні межі християнізації, формування «Руської Правди», датування Софії Київської – не мають однозначного трактування. Для дослідження особливостей їх вивчення в

школі це має принципове значення, оскільки навчальний зміст повинен враховувати сучасний стан наукового знання, але водночас відповідати віковим можливостям учнів і завданням шкільного курсу.

Питання відбору, структурування та засвоєння історичного змісту розроблено в українській науково-методичній літературі. Основні положення теорії та методики навчання історії систематизовано О. Пометун і Г. Фрейман [57]. Автори розглядають цілі й зміст шкільної історичної освіти, структуру історичних знань, способи формування уявлень і понять, організацію роботи з хронологічним і картографічним матеріалом, історичними документами, наочністю, а також методи й форми навчальної діяльності учнів. Значення цієї праці для досліджуваної проблеми полягає у визначенні загальних засад переходу від наукового історичного матеріалу до його дидактично доцільного опрацювання в шкільному курсі. Посібник О. Пометун і Г. Фреймана справді охоплює теоретичні основи методики, методи, технології, пізнавальні завдання та організацію уроку історії.

Подальший розвиток методики навчання історії пов'язаний із компетентнісним підходом. У праці О. Пометун, Н. Гупана та В. Власова обґрунтовано теоретичні й практичні засади компетентнісно орієнтованого навчання історії в основній школі [58]. Автори виділяють хронологічний, просторовий, логічний, інформаційний та аксіологічний складники історичної компетентності й пропонують відповідні підходи до їх формування. Для вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого ці положення створюють можливість поєднувати засвоєння фактичних відомостей із визначенням послідовності подій, роботою з територіальними змінами, поясненням причин і наслідків, аналізом джерел, порівнянням політики князів і формулюванням аргументованих суджень.

Особливе значення для досліджуваної теми мають методичні праці, присвячені роботі з історичною інформацією та джерелами. У компетентнісно орієнтованій методиці історичне джерело розглядається не тільки як засіб ілюстрування готового викладу, а як матеріал для пізнавальної

діяльності учнів [58]. Робота з ним передбачає визначення характеру інформації, аналіз змісту, встановлення позиції автора, зіставлення відомостей і формулювання висновків. Відповідні підходи є важливими для опрацювання літописних повідомлень, матеріалів «Руської Правди», картографічних та візуальних матеріалів, які використовуються під час вивчення Русі-України.

Розвитку самостійної дослідницької діяльності школярів присвячено працю П. Мороза та І. Мороз [60]. Автори розглядають навчальне дослідження як організацію діяльності учнів, що передбачає постановку проблеми, формулювання запитань, пошук та аналіз інформації, роботу з різними видами історичних джерел і самостійне формулювання висновків. Зазначені підходи можуть застосовуватися під час опрацювання теми не лише у формі окремого дослідницького проєкту, а й у межах системи невеликих джерелознавчих, порівняльних та проблемних завдань. Власне дослідження П. та І. Морозів спеціально спрямоване на організацію дослідницької діяльності учнів у процесі навчання історії.

Організаційний аспект самостійної роботи з історичним матеріалом розкрито в методичному посібнику О. Пометун і Н. Гупана «Практичні заняття з історії в основній школі» [61]. Дослідники обґрунтовують теоретико-методичні засади практичних занять та способи організації діяльності учнів під час їх проведення. Положення цієї праці є важливими для розроблення завдань, у яких учні мають самостійно працювати з історичним матеріалом, зіставляти відомості, заповнювати таблиці, характеризувати діячів та формулювати висновки. Ці положення створюють методичну основу для розроблення завдань на порівняння діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого, роботу з хронологією, картою та історичними джерелами.

Окремо в методичній літературі опрацьовано особливості вивчення релігійної проблематики. Для досліджуваної теми це має особливе значення, оскільки питання дохристиянських вірувань, релігійної політики Володимира

та християнізації Русі становлять істотну частину навчального матеріалу. В. Кришмарел у праці, присвяченій вивченню питань релігії в курсі історії України у 7–8 класах [59], зосереджується на особливостях опрацювання відповідної проблематики саме на рівні базової школи. Її положення дають підстави розглядати релігійні явища в історичному й культурному контексті, уникати конфесійних оцінок і надмірного спрощення складних світоглядних процесів.

Методичні особливості навчання історії в 7 класі розглянуто також Ю. Малієнко [62]. Хоча її праця присвячена компетентнісно орієнтованому навчанню всесвітньої історії, дослідження стосується тієї самої вікової групи учнів і середньовічного історичного матеріалу. Тому запропоновані підходи до роботи з хронологією, історичною картою, поняттями, джерелами, причинно-наслідковими зв'язками та характеристикою історичних осіб можуть бути враховані й під час організації навчання історії Русі-України у 7 класі.

Значне місце в працях з методики посідає вивчення історичної особи. О. Пометун і Г. Фрейман, а також О. Пометун, Н. Гупан і В. Власов пов'язують характеристику діяча з історичними умовами його діяльності, визначенням цілей, засобів та результатів, установленням зв'язку між особистими рішеннями й суспільними процесами [57; 58]. Такий підхід важливий для вивчення Володимира Великого та Ярослава Мудрого, оскільки дозволяє уникати зведення навчального матеріалу до набору усталених характеристик правителів і натомість аналізувати конкретні напрями їхньої діяльності та наслідки прийнятих рішень.

З вивченням історичних діячів безпосередньо пов'язане використання порівняння. У методичній літературі порівняльні завдання розглядаються як засіб систематизації знань, установлення спільних і відмінних ознак та формування узагальнень [57; 58]. У межах досліджуваної теми цей прийом є особливо продуктивним, оскільки діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого припадає на послідовні етапи розвитку Русі й охоплює

низку співвідносних напрямів: внутрішню політику, відносини з сусідніми державами, релігійну й церковну політику, державне будівництво та культурний розвиток. Порівняльний підхід дозволяє простежити як наступність, так і відмінності між двома князюваннями.

Важливим напрямом сучасної методики є проблемне навчання та організація аргументованого обговорення історичних питань. Застосування проблемних запитань орієнтує учня на пояснення причин, встановлення взаємозв'язків між фактами, зіставлення різних позицій та обґрунтування висновку [57; 58; 60]. Зміст теми про Володимира та Ярослава створює для цього значні можливості, зокрема при розгляді причин прийняття християнства, значення релігійних реформ, співвідношення особистої діяльності правителя й загальних процесів розвитку держави, формування «Руської Правди», характеру міжнародної та династичної політики.

Отже, методичні дослідження створюють достатню теоретичну основу для опрацювання окремих аспектів досліджуваної теми. У працях О. Пометун, Г. Фреймана, Н. Гупана, В. Власова розроблено загальні засади навчання історії та формування історичної компетентності [57; 58]; В. Кришмарел досліджено особливості вивчення релігійної проблематики в курсі історії України [59]; П. та І. Морозами – організацію дослідницької діяльності учнів [60]; О. Пометун і Н. Гупаном – практичні заняття як форму самостійного опрацювання історичного матеріалу [61]; Ю. Малієнко – компетентнісно орієнтоване навчання середньовічної історії у 7 класі [62]. Водночас ці праці присвячені переважно загальним або окремим аспектам методики навчання історії й не ставлять за мету комплексне дослідження особливостей вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Проведений аналіз дає підстави констатувати достатньо високий рівень опрацювання історичного змісту теми та наявність розвиненої теоретико-методичної бази для його навчального опрацювання. Водночас у використаному корпусі наукової та методичної літератури не виявлено

спеціального дослідження, у якому діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого розглядалася б як цілісний навчальний блок сучасного курсу історії України 7 класу з одночасним урахуванням актуальних історіографічних інтерпретацій, компетентнісних вимог, змісту модельних навчальних програм і підручників та можливостей порівняльної роботи учнів. Це визначає доцільність подальшого аналізу навчального представлення теми та розроблення комплексу матеріалів для її опрацювання в шкільному курсі історії.

1.3. Теоретико-методичні засади вивчення діяльності історичних осіб у 7 класі

Вивчення діяльності історичних осіб є важливою складовою шкільної історичної освіти. Персоніфікація історичного процесу сприяє конкретизації навчального матеріалу, допомагає учням встановлювати зв'язки між діяльністю людей і суспільними змінами, осмислювати мотиви, умови та наслідки прийнятих рішень. Водночас зосередження навчального викладу лише на біографіях правителів створює ризик спрощеного сприйняття історії як послідовності дій окремих видатних осіб. Тому характеристика історичного діяча має здійснюватися в контексті політичних, соціальних, економічних, культурних і світоглядних процесів відповідної доби [57; 58].

У курсі історії України 7 класу цей підхід набуває особливого значення. Учні вперше системно вивчають середньовічну історію українських земель і діяльність правителів Русі-України, встановлюючи взаємозв'язок між князівською політикою, територіальним розвитком держави, міжнародними відносинами, змінами в релігійному житті, праві та культурі. Відповідно, відомості про Володимира Великого та Ярослава Мудрого доцільно структурувати не за принципом послідовного накопичення біографічних фактів, а навколо основних напрямів їхньої діяльності та змін, що відбувалися в державі упродовж їхнього князювання.

Компетентнісно орієнтована методика навчання історії передбачає поєднання засвоєння історичного змісту з формуванням здатності учнів використовувати його для виконання пізнавальних завдань. О. Пометун, Н. Гупан і В. Власов пов'язують предметну історичну компетентність із розвитком хронологічного, просторового, логічного, інформаційного та аксіологічного складників [58, с. 24–148]. Це означає, що результатом вивчення діяльності історичного діяча має бути не тільки запам'ятовування основних подій його життя, а й здатність учня локалізувати діяльність у часі та просторі, пояснити її передумови й наслідки, працювати з інформацією про діяча, порівнювати різні напрями його політики та формулювати обґрунтовані судження.

Під час вивчення діяльності Володимира Великого хронологічний компонент може реалізовуватися через встановлення послідовності міжусобної боротьби Святославовичів, утвердження князя в Києві, релігійних перетворень і основних зовнішньополітичних заходів. Просторовий компонент пов'язаний з аналізом території Русі, напрямів князівських походів, приєднаних земель та міжнародних контактів. Вивчення діяльності Ярослава Мудрого створює аналогічні можливості для поєднання хронології з просторовим аналізом міжкнязівської боротьби, зовнішньополітичних напрямів і міжнародних зв'язків. Така організація матеріалу дозволяє уникнути механічного запам'ятовування дат і географічних назв, пов'язуючи їх із конкретними історичними процесами.

Логічний складник історичної компетентності передбачає встановлення причин, умов, наслідків та взаємозв'язків історичних подій і явищ [58]. Для досліджуваної теми особливе значення мають питання про причини релігійних перетворень Володимира, політичне та культурне значення християнізації, умови боротьби за владу після його смерті, розвиток правових відносин за Ярослава та місце династичної політики у міжнародних зв'язках Русі. Постановка таких питань дозволяє перейти від репродуктивної характеристики князювання до пояснення історичних процесів.

Важливим принципом вивчення діяльності історичних осіб є співвіднесення їхніх рішень із конкретними історичними умовами. Оцінювання політики князя лише з позицій сучасних суспільних норм або через узагальнені характеристики «успішний», «прогресивний», «жорстокий» збіднює історичне пояснення. Учень має враховувати характер середньовічної політичної влади, династичні відносини, особливості релігійної свідомості та міжнародного середовища. Це особливо важливо при опрацюванні міжкнязівської боротьби, способів утвердження Володимира при владі, поширення християнства та воєнних кампаній обох князів.

Одним із продуктивних способів організації матеріалу є порівняльний аналіз. У працях з методики навчання історії порівняння розглядається як засіб систематизації інформації, встановлення спільного й відмінного та формулювання узагальнень [57; 58]. Діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого особливо придатна для такого опрацювання, оскільки їхні князювання становлять послідовні етапи розвитку Русі-України й охоплюють співвідносні напрями державної діяльності.

Порівняння доцільно здійснювати за визначеними критеріями: внутрішньополітичні завдання, способи зміцнення князівської влади, релігійна й церковна політика, правові перетворення, зовнішньополітичні напрями, міжнародні зв'язки, культурний розвиток та історичні наслідки князювання. При цьому порівняльне завдання не повинно зводитися до заповнення таблиці готовими фактами. Його результатом має бути узагальнення, наприклад про співвідношення наступності та змін у розвитку Русі за двох князів або про відмінність засобів, за допомогою яких вони вирішували подібні державні завдання.

Суттєве місце у вивченні історичних осіб посідає робота з джерелами. У компетентнісно орієнтованому навчанні історичний документ виконує не лише ілюстративну функцію, а є джерелом інформації, яку учень має самотійно опрацювати [58]. Особливої ваги це набуває під час роботи з літописними повідомленнями, оскільки значна частина відомостей про

Володимира та Ярослава відома саме з наративної традиції. Учням 7 класу недоцільно пропонувати повний джерелознавчий аналіз літописної пам'ятки, однак вони можуть визначати, про яку подію повідомляє автор, яку характеристику дає історичній особі, які факти й оцінні судження містить текст, якої інформації недостатньо для однозначного висновку.

Методика дослідницької діяльності передбачає поступове ускладнення роботи з історичними джерелами – від пошуку й відбору інформації до постановки запитань, зіставлення відомостей, їх інтерпретації та формулювання власного висновку [60, с. 23–89]. П. та І. Морози окремо розглядають роботу з історичними документами, речовими й візуальними джерелами, історичними картами та проблему інтерпретації історичної інформації. Тому в межах однієї теми доцільним є використання джерел різних видів, якщо кожне з них виконує конкретну пізнавальну функцію: літописний уривок дає змогу проаналізувати повідомлення про подію, карта – простежити територіальні зміни чи напрями зовнішньої політики, пам'ятка архітектури або її зображення – охарактеризувати культурні процеси.

Особливі вимоги висуває опрацювання релігійної проблематики. Діяльність Володимира Великого традиційно пов'язується з язичницькою реформою та прийняттям християнства, однак вивчення цих питань не повинно перетворюватися на оцінювання релігійних систем з позицій їхньої «правильності» чи «переваги». В. Кришмарел, розглядаючи вивчення питань релігії в курсі історії України 7–8 класів, акцентує увагу на необхідності історичного розгляду релігійних явищ [59]. Відповідно, предметом навчального аналізу мають бути передумови релігійних змін, місце релігії в суспільному й політичному житті, взаємозв'язок християнізації з міжнародними та культурними процесами, а також її наслідки для розвитку Русі.

При цьому необхідно враховувати різницю між науковим історичним знанням і його шкільною репрезентацією. Історіографічний аналіз засвідчує дискусійність низки питань, пов'язаних із діяльністю обох князів: характеру

язичницької реформи, перебігу християнізації, ступеня участі Ярослава у формуванні «Руської Правди», датування Софії Київської. Ознайомлення учнів з існуванням різних наукових трактувань може сприяти розумінню природи історичного знання, проте перенесення до 7 класу спеціальної історіографічної дискусії в повному обсязі є недоцільним.

Відбір дискусійного матеріалу має відповідати його пізнавальній цінності. Якщо різниця між інтерпретаціями дозволяє учням побачити залежність історичного висновку від джерел або сформулювати аргументоване судження, таку проблему доцільно використовувати в навчальному завданні. Натомість вузькі питання датування, атрибуції або суперечки, для розуміння яких необхідна спеціальна підготовка, можуть бути представлені стисло як свідчення того, що певне питання залишається дискусійним. Такий підхід дозволяє зберегти наукову коректність навчального змісту без його перевантаження.

Важливою складовою опрацювання діяльності історичних осіб є проблемні та дослідницькі завдання. Вони передбачають ситуацію, в якій учневі недостатньо відтворити готову інформацію: необхідно встановити зв'язок між фактами, використати джерело як доказ, зіставити кілька характеристик або аргументувати висновок [58; 60]. Для теми Володимира та Ярослава такими можуть бути питання про чинники зміни релігійної політики Володимира, наслідки запровадження християнства, способи зміцнення держави, співвідношення військових і дипломатичних засобів зовнішньої політики, значення правових і культурних заходів Ярослава.

При формулюванні проблемного запитання важливо уникати як надмірної широти, так і наперед заданої оцінки. Питання «Хто з князів зробив більше для Русі?» може спонукати до порівняння, однак без визначених критеріїв легко перетворюється на суб'єктивне ранжування історичних осіб. Методично продуктивнішими є завдання, що вимагають зіставити конкретні напрями діяльності, встановити спільне та відмінне й на основі цього сформулювати висновок про характер розвитку держави. В

такому разі оцінне судження спирається на історичні факти, а не на загальне враження учня.

Практичні форми роботи створюють можливість інтегрувати кілька видів пізнавальної діяльності. О. Пометун і Н. Гупан розглядають практичне заняття як організацію самостійної роботи учнів із відповідно відібраними джерелами та завданнями; окремий розділ їхнього посібника присвячено методиці таких занять з історії України в 5–7 класах [61, с. 6–82]. Для досліджуваної теми практична робота може охоплювати аналіз карти, фрагментів писемних джерел, зображень пам'яток, порівняльної таблиці та підсумкового проблемного питання. При цьому кількість матеріалів має відповідати реальному часу навчального заняття й віковим можливостям учнів.

Особливості віку семикласників потребують поступового переходу від опори на конкретний історичний факт і наочний матеріал до складніших операцій аналізу, порівняння та узагальнення. Методика компетентісно орієнтованого навчання історії у 7 класі передбачає систематичне формування відповідних умінь, а не їх одноразову перевірку [62]. Тому складне завдання доцільно структурувати: спочатку запропонувати учневі отримати необхідну інформацію з тексту, карти чи ілюстрації, далі співвіднести її з уже відомими фактами, а на завершальному етапі – зробити висновок або аргументувати власне судження.

Цей принцип має враховуватися і при вивченні історичних діячів. Завдання «оцініть діяльність Ярослава Мудрого» саме по собі передбачає надто широкий спектр операцій. Йому мають передувати визначення напрямів діяльності, добір відповідних фактів, установлення їхніх наслідків і лише після цього формулювання узагальненої оцінки. Аналогічно характеристика значення християнізації Русі повинна спиратися на попередній аналіз передумов і змін у політичному, культурному та релігійному житті.

Вивчення двох князювань створює також можливість застосовувати принцип наступності навчальних дій. Якщо під час опрацювання діяльності Володимира учні навчаються характеризувати політику за визначеними критеріями, працювати з картою та встановлювати наслідки рішень, під час вивчення Ярослава ці самі операції можуть виконуватися з більшою самостійністю. Завершальне порівняння двох князювань у такому разі ґрунтується не на новому для учня алгоритмі, а на вже засвоєних способах роботи з історичним матеріалом.

Результати навчальної діяльності мають бути співвіднесені з характером завдань, які виконували учні. Компетентнісно орієнтоване навчання передбачає оцінювання не лише відтворення фактів, а й уміння використовувати їх під час виконання конкретних пізнавальних операцій [58]. Тому перевірка засвоєння теми може включати завдання різного рівня: встановлення відповідності між князем і подією, визначення хронологічної послідовності, пояснення причин або наслідків, опрацювання короткого джерельного фрагмента, порівняння діяльності правителів та формулювання аргументованого висновку. Така система дозволяє оцінювати як фактографічну основу знань, так і сформованість способів роботи з історичною інформацією.

Отже, теоретико-методичні засади вивчення діяльності історичних осіб у 7 класі передбачають розгляд постаті в контексті історичного процесу; відбір науково достовірного й доступного учням матеріалу; поєднання фактографічного змісту з хронологічною, просторовою, логічною та інформаційною діяльністю; використання писемних, картографічних і візуальних джерел; постановку проблемних і дослідницьких завдань; застосування порівняння; коректне представлення дискусійних питань та поступове ускладнення навчальних дій [57–62]. Для вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого особливе значення має поєднання послідовної характеристики кожного князювання з подальшим порівнянням їхніх основних напрямів і результатів. Це дозволяє розглядати

діяльність князів не як два ізольовані біографічні сюжети, а як взаємопов'язані етапи політичного, релігійного, правового й культурного розвитку Русі-України.

РОЗДІЛ II

ПОЛІТИЧНА ТА РЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

2.1. Міжусобна боротьба 972–980 рр. та прихід Володимира до влади. Внутрішня політика Володимира Великого

Майбутній князь Володимир Святославич народився, ймовірно, на початку 960-х рр. Його матір'ю була Малуша, походження та соціальний статус якої залишаються дискусійними. У літописній традиції її пов'язували з князівським двором Ольги, а нижчий порівняно з представниками князівської знаті статус матері згодом став одним із мотивів розповіді про відмову полоцької княжни Рогнеди одружитися з Володимиром [7].

Близько 970 р. Святослав передав Володимирові Новгород, де важливу роль при молодому князі відігравав його дядько Добриня [7]. Новгород був одним із важливих політичних і торговельних центрів Русі та надалі став основною опорою Володимира в боротьбі за київський престол.

Після загибелі Святослава у 972 р. його сини продовжували князувати в окремих землях: Ярополк – у Києві, Олег – у Древлянській землі, Володимир – у Новгороді. Поступово відносини між Святославовичами загострилися. У 977 р. Ярополк виступив проти Олега. Під час захоплення Вручого Олег загинув, після чого Древлянська земля перейшла під контроль київського князя [24].

Після загибелі Олега Володимир залишив Новгород і вирушив до Скандинавії, де заручився підтримкою варязьких загонів. Наприкінці 979 або на початку 980 р. він повернувся до Новгорода та розпочав боротьбу за київський престол [7].

Важливим етапом боротьби став похід Володимира на Полоцьк. Полоцький князь Рогволод контролював стратегічно важливу територію між північними та південними землями Русі, тому союз із ним був важливим для обох сторін протистояння. Володимир намагався закріпити такий союз

шлюбом із Рогнедою, однак після її відмови виступив проти Полоцька. Місто було захоплене, Рогволод та його сини загинули, а Рогнеда стала дружиною Володимира [7]. Унаслідок цього Володимир установив контроль над Полоцькою землею та посилив свої позиції у боротьбі з Ярополком.

Вирішальний етап боротьби розгорнувся навколо Києва. Позиції Ярополка послабилися після переходу на бік Володимира його воєводи Блуда. Ярополк залишив Київ і перебрався до Родні, а згодом погодився на переговори з братом. Під час зустрічі його було вбито, після чого Володимир залишився єдиним претендентом із синів Святослава на київський престол [24]. У 980 р. він утвердився в Києві [7].

Міжусобна боротьба 972–980 рр. завершилася зосередженням верховної влади в руках Володимира Святославича. Її перебіг засвідчив значення регіональних князівських центрів, військової підтримки та позиції князівського оточення у боротьбі за київський престол. Утвердження Володимира в Києві створило передумови для подальшої консолідації підвладних земель і зміцнення центральної влади.

Після завершення міжусобної боротьби й утвердження в Києві перед Володимиром Святославичем постало завдання не лише зберегти здобуту владу, а й зміцнити політичні зв'язки між різними землями Русі. Держава охоплювала значні території з відмінними місцевими традиціями управління, а залежність окремих земель від Києва значною мірою визначалася здатністю князя контролювати регіональні центри та забезпечувати виконання ними політичних і військових зобов'язань. Тому внутрішня політика Володимира була спрямована на посилення князівської влади, реорганізацію управління підвладними територіями, зміцнення оборони, розбудову політичних центрів та створення нових засобів репрезентації влади [7; 10; 23].

Одним із найважливіших напрямів стала реорганізація управління землями Русі. У науковій літературі комплекс відповідних заходів традиційно визначають як адміністративну реформу Володимира. Л. Войтович пов'язує її зі зміною попередньої системи племінних князівств і

формуванням територіальних одиниць, управління якими князь передавав представникам власної династії [23, с. 7–18]. Такі перетворення мали послабити політичну самостійність місцевих князівських династій та зміцнити безпосередній зв'язок регіональних центрів із Києвом.

Важливу роль у новій системі відігравали сини Володимира, яких він поставив князувати в основних політичних центрах Русі. Джерела й дослідження називають серед них Новгород, Полоцьк, Турів, Ростов, Муром, Тмутаракань та інші міста [7; 23]. Розподіл земель між представниками одного князівського роду сприяв поступовій заміні відносин Києва з місцевими племінними князями системою династичного управління. Відтепер влада над ключовими територіями дедалі більше концентрувалася в руках нащадків Володимира, які мали діяти в межах політичної системи, очолюваної київським князем.

Водночас цю систему не варто трактувати як завершене централізоване управління в сучасному розумінні. Князі, поставлені в регіональні центри, володіли власними дружинами, спиралися на місцеві еліти й контролювали значні матеріальні ресурси. Це створювало передумови не лише для зміцнення династичної влади, а й для зростання політичної самостійності окремих князів. Наприкінці життя Володимира така суперечність проявилася у його конфліктах із синами. Святополк опинився в немилості князя, а Ярослав, який управляв Новгородом, у 1014 р. відмовився передавати Києву встановлені виплати. Володимир почав готувати похід проти Ярослава, однак здійснити його не встиг [7]. Отже, династична система допомагала контролювати значну територію, але не усувала можливості політичних конфліктів усередині князівського роду.

З реорганізацією управління було пов'язане подальше зміцнення політичного значення Києва. Після встановлення одноосібної влади Володимир перетворював столицю на головний адміністративний, військовий і сакральний центр держави. За його князювання розширювалася укріплена територія міста, будувалися князівські споруди та формувався

новий монументальний ансамбль центральної частини Києва [7]. У дослідницькій літературі укріплену частину столиці цього періоду традиційно називають «містом Володимира».

Розбудова столиці мала не лише практичне, а й політичне значення. Київ був місцем перебування князя і його двору, осередком дружини, міжнародних контактів та після прийняття християнства – церковної організації. Монументальне будівництво сприяло підкресленню статусу великокнязівської влади. Особливе значення мала Десятинна церква – перший відомий кам'яний християнський храм Києва, споруджений за Володимира із залученням візантійських майстрів [7]. Оскільки передумови й наслідки християнізації докладніше розглядаються в наступному підрозділі, тут ця діяльність важлива передусім як складова перебудови столиці та формування нового політичного простору князівської влади.

Ще одним важливим напрямом внутрішньої політики було зміцнення оборони держави. Найбільшу небезпеку для центральних земель Русі наприкінці X – на початку XI ст. становили печеніги, чиї напади загрожували Києву, Переяславу та прилеглим територіям. Воєнне протистояння з ними було складовою зовнішньої політики, однак організація оборони безпосередньо впливала й на внутрішній розвиток держави. За Володимира здійснювалося будівництво та укріплення поселень на південному й південно-східному прикордонні, що мало створити систему захисту основних політичних центрів [7; 10].

«Повість врем'яних літ» пов'язує з Володимиром будівництво міст по Десні, Остру, Трубежу, Сулі та Стугні, а також переселення до них населення з інших земель Русі [37]. Таким чином, оборонне будівництво не обмежувалося спорудженням укріплень. Для функціонування прикордонних центрів необхідними були населення, військові сили та постійний зв'язок із центральними землями. Унаслідок цього оборона південного порубіжжя ставала одним із чинників внутрішньої інтеграції держави.

Важливе місце в системі оборони посідав Білгород поблизу Києва, який за Володимира перетворився на значний укріплений центр. Літописна традиція зберегла розповідь про його облогу печенігами, що засвідчує стратегічне значення міста для оборони підступів до столиці [37]. Загалом створена в цей період мережа укріплених пунктів дозволяла краще контролювати прикордонні території, організовувати оборону від степових нападів і підтримувати сполучення між різними частинами держави [7].

Внутрішня політика Володимира була пов'язана і з розвитком князівського управління. Джерельна традиція зображує князя в постійній взаємодії з дружиною та найближчим оточенням. Саме дружина залишалася основною військовою та політичною опорою князівської влади. «Повість врем'яних літ» повідомляє про наради Володимира з дружинниками з питань, пов'язаних з управлінням землею, воєнними справами та суспільним порядком [37]. Ці повідомлення не дозволяють реконструювати існування спеціалізованих органів центрального управління, однак свідчать про роль князівського оточення в ухваленні й реалізації важливих рішень.

У літописі помітне місце займають також повідомлення про князівські бенкети й роздачі. Володимир влаштовував частування для дружини й населення, а після прийняття християнства літописець особливо наголошував на допомозі бідним і нездатним самотійно прийти до князівського двору [37]. Ці відомості мають виразний характер християнського змалювання князя, тому не повинні сприйматися лише як безпосередній опис соціальної політики. Водночас вони відображають важливу особливість середньовічної системи влади: підтримання авторитету князя через особисті зв'язки з дружиною, міською спільнотою та залежним від князівської влади населенням. М. Грушевський також пов'язував ці практики з характером відносин князя з дружиною та громадою [12, т. 1, с. 529–531].

Окремим проявом зміцнення князівської влади стало карбування власної монети. За Володимира з'явилися златники та срібляники із зображенням князя, християнською символікою та князівським знаком —

тризубом [7; 23, с. 7–18]. Обсяг цього карбування був недостатнім для того, щоб говорити про повну заміну попередньої системи грошового обігу. Тому значення перших руських монет не варто зводити лише до економічної функції.

Не менш важливим був їхній політико-репрезентативний зміст. Право карбувати власну монету демонструвало претензію київського князя на статус суверенного християнського правителя, а використані на монетах символи представляли його владу поза безпосереднім середовищем князівського двору. Водночас монетне карбування засвідчувало включення Русі до політичного й культурного простору держав, у яких монета була важливим способом представлення влади правителя [7].

Проблемним залишається питання про правотворчу діяльність Володимира. Літописна традиція пов'язує його князювання з обговоренням питань «уставу земельного» та впорядкування суспільних відносин [37]. Однак наявні джерела не дають підстав говорити про створення за Володимира завершеного письмового зводу законів, подібного до пізнішої «Руської Правди». Доцільніше розглядати його князювання як один з етапів поступового розвитку князівської юрисдикції та впорядкування норм, що ґрунтувалися значною мірою на звичаєвому праві. Саме тому правовий розвиток за Володимира не варто представляти як завершену законодавчу реформу.

Важливі зміни внутрішнього життя були пов'язані з релігійною політикою князя. Спочатку Володимир намагався впорядкувати язичницький культ, створивши в Києві пантеон божеств на чолі з Перуном. Пізніше прийняття християнства зумовило значно масштабніші зміни: створення церковної організації, будівництво храмів, забезпечення духовенства та поширення нових культурних практик. У внутрішньополітичному вимірі ці заходи сприяли зміцненню символічних засад князівської влади та створювали нові інституційні зв'язки між Києвом і підвладними землями [10; 41]. Водночас християнізація була тривалим і складним

процесом, тому її передумови, перебіг та наслідки потребують окремого розгляду.

Важливо враховувати, що внутрішні перетворення Володимира не становили єдиного одночасно реалізованого плану. Вони здійснювалися протягом тривалого князювання та були реакцією на різні політичні, військові й релігійні виклики. Реорганізація управління була пов'язана з необхідністю закріплення влади над підкореними землями; оборонне будівництво – з печенізькою загрозою; розбудова Києва – зі зміцненням центрального політичного осередку; монетне карбування та християнська символіка – із формуванням нового образу князівської влади. Саме в сукупності ці заходи дозволяють говорити про істотне посилення державної організації Русі наприкінці X – на початку XI ст. [7; 10; 23].

Водночас результати внутрішньої політики Володимира мали певні обмеження. Залежність системи управління від представників князівської династії не усунула боротьби між ними, що особливо виразно проявилось після смерті князя у 1015 р. Сформовані за його правління великі регіональні центри мали власні ресурси та могли стати опорою претендентів на київський престол. Саме Новгород забезпечив Ярославові можливість вести тривалу боротьбу за Київ. Отже, внутрішні перетворення Володимира одночасно зміцнили політичну єдність держави за життя князя та сформували династичну систему, суперечності якої виявилися вже на наступному етапі розвитку Русі.

Таким чином, внутрішня політика Володимира Великого охоплювала взаємопов'язані заходи з реорганізації управління, зміцнення князівської влади, оборони прикордонних земель, розбудови Києва та інших політичних центрів і формування нових засобів репрезентації влади. Передача основних центрів представникам династії сприяла посиленню контролю Києва над територіями Русі, хоча не усунула можливості міжкнязівських конфліктів. Розвиток мережі укріплень забезпечував захист центральних земель, а розбудова столиці та власне монетне карбування підкреслювали зростання

політичного статусу великокнязівської влади. У сукупності ці зміни створили підґрунтя для подальшого інституційного розвитку Русі в першій половині XI ст.

2.2. Запровадження християнства у 988 р. та його наслідки

Після утворення в Києві Володимир спочатку намагався використати релігійну політику як засіб консолідації держави. У 980 р. князь створив у Києві пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном; «Повість врем'яних літ» називає також Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла та Мокош [37]. Ю. Павленко розглядав цю реформу в контексті спроб упорядкування дохристиянських вірувань та посилення їхнього загальнодержавного значення [33]. Однак різноманітність місцевих культів обмежувала можливості такої релігійної моделі як засобу інтеграції підвладних Києву земель. Водночас християнство вже було відоме на Русі й мало певне поширення серед населення, що створювало передумови для подальшої зміни релігійної політики Володимира.

Поширення християнства на Русі розпочалося задовго до офіційного хрещення наприкінці X ст. В. Ричка розглядає християнізацію Русі як тривалий процес, пов'язаний із політичними, торговельними та культурними контактами з Візантією та іншими християнськими державами [41]. Уже в IX ст. візантійські джерела фіксують місіонерську діяльність, спрямовану на русів, та існування перших християнських громад.

Важливим чинником поширення нової релігії були контакти Русі з Кримом і Візантією. Відомості окремих житійних пам'яток про раннє проникнення християнства залишаються дискусійними, однак у сукупності з іншими свідченнями вони підтверджують існування відповідних культурних і релігійних контактів. Зокрема, у Паннонському житті Кирила згадується знайдене ним у Херсонесі Євангеліє, написане «руськими письменами», хоча інтерпретація цього повідомлення залишається предметом дискусії [27, с. 113–114].

Важливим етапом поширення християнства стало князювання Ольги. В. Ричка розглядає її хрещення та дипломатичні контакти з Візантією і західноєвропейським світом у контексті поступового посилення християнського впливу на Русі [29]. «Повість врем'яних літ» також пов'язує княгиню з християнською традицією та її поширенням при князівському дворі [37]. Проте за Ольги християнство не набуло статусу державної релігії, а Святослав зберігав прихильність до язичництва. Отже, на момент приходу Володимира до влади на Русі вже існували християнські громади й тривалий досвід контактів із християнським світом, однак релігійна політика князівської влади залишалася невизначеною.

Наприкінці 980-х рр. Володимир перейшов від спроб реформування язичницького культу до пошуку іншої релігійної моделі. На цей вибір впливали як внутрішні потреби держави, так і міжнародне становище Русі, передусім її відносини з Візантією. «Повість врем'яних літ» подає ці події у формі відомої оповіді про «вибір віри»: князь нібито вислухав представників ісламу, західного християнства, юдаїзму та християнства візантійського обряду, а згодом направив послів для ознайомлення з богослужінням різних народів [37].

Літописна розповідь має виразні ознаки літературного й релігійного осмислення подій, тому її не слід сприймати як буквальний протокол переговорів. Водночас вона відображає реальну проблему зовнішньополітичної та цивілізаційної орієнтації Русі наприкінці X ст. В. Ричка розглядає прийняття християнства Володимиром у контексті тривалого процесу християнізації та взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників [41].

Вирішальну роль у релігійному виборі Володимира відіграли відносини з Візантією. У монографії О. Филипчука події християнізації Русі розглянуто у зв'язку з внутрішньополітичною кризою у Візантійській імперії, військовою допомогою Володимира імператору Василю II, походом на Херсонес та переговорами про шлюб князя з візантійською принцесою

Анною [2]. Таким чином, прийняття християнства було тісно пов'язане не лише з релігійними, а й із політичними та дипломатичними інтересами київської влади.

«Повість врем'яних літ» пов'язує хрещення Володимира із захопленням Корсуня та його шлюбом з Анною [37]. Конкретні обставини, місце і послідовність цих подій залишаються дискусійними, однак безсумнівним є їхній зв'язок із новим етапом русько-візантійських відносин. Шлюб із представницею імператорської династії суттєво підвищував міжнародний статус київського князя.

Після повернення до Києва Володимир розпочав офіційне запровадження християнства. Літописна традиція пов'язує з цим знищення язичницьких ідолів та масове хрещення киян [37]. 988 р. традиційно вважають датою офіційного хрещення Русі, хоча поширення нової релігії в різних землях держави було тривалим процесом. Головним же результатом Херсонеської війни було прийняття християнства на Русі.

Запровадження християнства вимагало формування церковної організації, створення єпископських кафедр, будівництва храмів та підготовки духовенства. Питання про початковий етап організації Київської митрополії та особу першого митрополита залишається дискусійним, однак для характеристики політики Володимира принципове значення має сам процес інституціоналізації християнської церкви.

Християнізація земель Русі не була одночасною і цілком безконфліктною. Пізніша Никонівська літописна традиція пов'язує хрещення Новгороду з опором частини населення та застосуванням сили [36]. В. Ричка також наголошує на тривалому характері процесу християнізації, який не завершився одноразовим актом 988 р. [41]. Тому офіційне запровадження християнства доцільно розглядати як початок нового етапу релігійних і суспільних перетворень, а не як миттєву зміну вірувань усього населення.

Одним із найпомітніших наслідків прийняття християнства стали зміни у культурному житті Русі. Поширилося кам'яне храмове будівництво,

розвивалися монументальний живопис і церковне мистецтво. У Києві за Володимира було споруджено Десятинну церкву, до будівництва й оздоблення якої залучали візантійських майстрів. Християнська символіка відобразилася також у князівському монетному карбуванні [7].

Християнізація сприяла поширенню писемності, книжної культури та освіти, оскільки функціонування церкви потребувало богослужбових книг, освіченого духовенства й відповідної підготовки. Нові культурні форми не виникли одномоментно, однак прийняття християнства створило додаткові умови для їхнього розвитку та подальшого поширення.

Важливими були й політичні наслідки релігійної реформи. Християнство зміцнювало ідеологічні засади князівської влади, сприяло розвитку загальнодержавних інституцій та розширювало можливості дипломатичних і династичних контактів із християнськими державами Європи. В. Ричка розглядає християнізацію Русі як процес, що істотно змінив її політичне й культурне становище та визначив подальший напрям релігійного розвитку [41].

Отже, запровадження християнства за Володимира Великого стало не одноразовим релігійним актом, а початком тривалих змін у церковному, політичному та культурному житті Русі. Воно сприяло зміцненню міжнародних позицій держави, розвитку писемності, освіти й мистецтва та поступовому формуванню спільного християнського культурного простору. Водночас поширення нової релігії відбувалося поступово й мало регіональні особливості, що не дозволяє ототожнювати офіційне хрещення 988 р. з повною християнізацією всього населення.

2.3. Основні напрями зовнішньої політики Володимира Великого

Зовнішня політика Володимира Великого була спрямована на зміцнення територіальної єдності Русі, забезпечення її кордонів, контроль над важливими торговельними напрямками та розвиток відносин із сусідніми державами. У перші роки князювання Володимир здійснив низку походів,

спрямованих на поширення й закріплення київської влади. У 981 р. він установив контроль над Червенськими градами, у 981–982 рр. відновив залежність в'ятичів від Києва, у 983 р. виступив проти ятвягів, а в 984 р. – проти радимичів [7].

У 985 р. Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію, який завершився укладенням миру. Відносини Русі з Волзькою Булгарією мали не лише військово-політичний, а й торговельно-економічний характер, оскільки були пов'язані з важливими шляхами, що вели до мусульманського Сходу [3]. У 992 р. князь здійснив похід проти хорватів, продовжуючи політику зміцнення контролю над західними та південно-західними територіями [7].

Одним із постійних напрямів зовнішньої політики Володимира була боротьба з печенігами, напади яких становили загрозу південним землям Русі. Літописна традиція повідомляє про низку воєнних зіткнень наприкінці Х – на початку ХІ ст., зокрема перемогу руського війська на річці Трубіж та облогу печенігами Білгорода [37]. Для захисту південних рубежів князівська влада зміцнювала систему укріплених поселень і оборонних ліній. Проте повністю усунути печенізьку загрозу за князювання Володимира не вдалося [7].

Важливим напрямом зовнішніх зв'язків Русі залишалася Скандинавія. О. Мельникова розглядає русько-скандинавські відносини як складову тривалих політичних, торговельних і династичних контактів [31]. Скандинавська традиція пов'язує двір Володимира, зокрема, з майбутнім норвезьким конунгом Олафом Трюггвасоном, однак конкретні подробиці таких повідомлень потребують критичного ставлення. С. Франклін і Дж. Шепард також характеризують контакти Русі зі скандинавським світом як важливу складову її міжнародного становища [50].

На початку ХІ ст. важливе місце у зовнішній політиці Русі посіли відносини з Польщею. Їх намагалися зміцнити династичним шлюбом Святополка Володимировича з дочкою польського правителя Болеслава Хороброго. Проте на початку 1010-х рр. русько-польські відносини

загострилися, що було пов'язано як із міжнародним суперництвом, так і з внутрішньодинастичними конфліктами в родині Володимира. Л. Войтович розглядає ці події в ширшому контексті династичних і міжнародних відносин Русі з державами Центральної Європи [48].

Паралельно київський князь підтримував контакти з іншими державами Центральної Європи. Джерела та дослідження засвідчують дипломатичні зв'язки Русі з Чехією, Угорщиною та Священною Римською імперією. Сукупність цих контактів показує, що на початку XI ст. зовнішня політика Володимира вже не обмежувалася традиційними напрямками відносин із Візантією та степовими сусідами, а дедалі активніше включала Русь до системи міждержавних і династичних зв'язків Центральної Європи. Цей аспект політики князя розглянуто Л. Войтовичем [48].

Отже, зовнішня політика Володимира Великого поєднувала кілька взаємопов'язаних напрямів. Військові кампанії перших років князювання сприяли зміцненню територіального контролю Києва; боротьба з печенігами була спрямована на захист південних кордонів; відносини з Візантією набули союзного й династичного характеру після прийняття християнства; водночас розширювалися контакти зі Скандинавією та державами Центральної Європи. У результаті Русь наприкінці X – на початку XI ст. дедалі активніше включалася до системи міжнародних політичних, торговельних і династичних зв'язків.

Зовнішня політика князя була тісно пов'язана з внутрішнім зміцненням держави: контроль над прикордонними землями, забезпечення торговельних шляхів, військове протистояння степовим сусідам та розвиток дипломатії створювали умови для посилення політичних позицій Русі. Саме поєднання військових і дипломатичних засобів є однією з характерних рис діяльності Володимира Великого.

РОЗДІЛ III

ВНУТРІШНІЙ І ЗОВНІШНІЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

3.1. Боротьба за київський престол у 1015–1019 рр

Останні роки правління Володимира Великого позначилися загостренням відносин між окремими представниками князівської династії. Сини Володимира управляли різними землями Русі, спиралися на місцеву знать і дружини, а чітко визначеного механізму передачі київського престолу не існувало. Особливо напруженими стали відносини Володимира з Ярославом, який після смерті старшого брата Вишеслава князував у Новгороді. Ярослав припинив виплачувати Києву встановлену данину, що фактично означало відкритий конфлікт із батьком. Володимир розпочав підготовку походу на Новгород, проте здійснити його не встиг. У липні 1015 р. він помер у своїй резиденції в Берестові.

Ситуацію ускладнювала численність князівської родини та різне походження синів Володимира. За літописною традицією, вони народилися від кількох дружин князя і ще за його життя отримали в управління окремі землі. Особливо дискусійним було походження Святополка. Його матір'ю джерела називають грекиню, вдову Ярополка Святославича, яка після загибелі чоловіка опинилася при дворі Володимира. Тому літописець називав Святополка сином «від двох батьків», що пізніше стало одним із мотивів негативної характеристики князя [28, с. 127–130]. Водночас незалежно від біологічного походження Святополк належав до князівської родини, управляв Туровом і мав достатні політичні підстави претендувати на київський престол.

Серед інших синів Володимира важливе становище посідали Ярослав, Борис, Гліб, Святослав і Мстислав. Ярослав мав міцну опору в Новгороді, що забезпечувало йому значні матеріальні та військові ресурси. Борис напередодні смерті батька перебував поблизу Києва й очолював військо,

спрямоване проти печенігів. Саме ця обставина стала підставою для припущення, що Володимир міг розглядати Бориса як можливого наступника. Однак джерела не дозволяють однозначно встановити наміри князя щодо передачі верховної влади. В. Ричка, аналізуючи династичну ситуацію напередодні й одразу після смерті Володимира, звертає особливу увагу на складність взаємин між його синами та суперечливість джерельних свідчень про початок боротьби [25, с. 40–64].

Після смерті Володимира першим у Києві утвердився Святополк. Подальші події відомі передусім із давньоруської літописної та агіографічної традиції, яка сформувала надзвичайно виразне протиставлення Святополка як братовбивці та Бориса і Гліба як невинних жертв. «Повість врем'яних літ» повідомляє, що Борис, повертаючись із походу проти печенігів, отримав звістку про смерть батька. Батьківська дружина нібито запропонувала йому зайняти Київ, однак князь відмовився виступати проти старшого брата. Після цього дружина залишила його, а Святополк домовився з вишгородськими боярами про усунення можливого суперника [37, с. 208–211].

Літописний опис загибелі Бориса має виразний агіографічний характер. Князь зображений як свідомий страстотерпець, який знає про небезпеку, але відмовляється від опору. Убивці напали на нього в таборі на Альті, тяжко поранили, а згодом, за наказом Святополка, добили. Оповідь насичена біблійними паралелями, молитвами та характеристиками Бориса як майбутнього святого [37, с. 208–211]. Тому ці відомості мають значення не лише для реконструкції політичної боротьби, а й для розуміння того, як формувався церковний культ Бориса і Гліба та відповідний образ Святополка.

Подібним чином «Повість врем'яних літ» описує загибель Гліба. За її версією, Святополк приховав від нього смерть батька і викликав до Києва. Ярослав намагався попередити брата про небезпеку, однак повідомлення не врятувало Гліба. На річці Смядині його корабель було захоплено людьми Святополка, після чого князя вбив власний кухар Торчин [37, с. 211–215].

Образ Гліба, як і Бориса, побудовано відповідно до агіографічної моделі добровільного прийняття страждання й відмови від братовбивчої боротьби.

Однак питання про конкретні обставини загибелі Бориса і Гліба та ступінь особистої відповідальності Святополка не може вважатися остаточно вирішеним лише на підставі літописної версії. Вона була записана вже після завершення боротьби, за умов утвердження Ярослава та його нащадків, а оповідання про братів зазнало очевидного впливу агіографічної традиції. До проблеми достовірності усталеної версії та питання про винуватців загибелі князів звертався П. Толочко [10, с. 156]. Тому характеристика Святополка як безумовного організатора всіх убивств відображає насамперед ту версію подій, яка закріпилася в давньоруському літописанні та церковній традиції.

До цього ж комплексу подій літопис відносить загибель ще одного Володимировича – Святослава, який князував у Древлянській землі. Довідавшись про посилення Святополка, він намагався втекти в напрямку Угорщини, але був убитий дорогою. Літописець безпосередньо приписує організацію його загибелі Святополку й включає цей епізод до загальної концепції послідовного усунення братів [37, с. 218]. Отже, вже на ранньому етапі династична криза вийшла за межі звичайного суперництва за Київ і супроводжувалася фізичним усуненням частини можливих претендентів.

Головним противником Святополка став Ярослав. Його становище в Новгороді напередодні боротьби також було непростим. Літопис повідомляє про конфлікт між варязькою дружиною Ярослава та новгородцями, який завершився кривавими сутичками. Проте після отримання звістки про смерть Володимира й загибель братів новгородська громада підтримала князя у виступі проти Святополка. Ярослав залучив варязьких найманців і сформував військо, з яким рушив на південь [37, с. 218–220]. Цей епізод показує особливе значення Новгорода як політичної та ресурсної бази Ярослава: без підтримки міста його боротьба за Київ була б значно складнішою.

Вирішальне зіткнення першого етапу боротьби відбулося біля Любеча. Протягом тривалого часу війська стояли по різні боки Дніпра, не

наважуючись розпочати бій. Святополк, за літописною версією, спирався не лише на власні сили, а й на печенігів. Зрештою військо Ярослава перейшло в наступ і здобуло перемогу, тоді як Святополк залишив Русь і вирушив до Польщі. Після цієї перемоги Ярослав уперше посів київський престол [37, с. 220–221]. Однак його становище залишалося нестійким: Святополк не відмовився від претензій на Київ і мав важливого зовнішнього союзника.

Таким союзником став польський правитель Болеслав Хоробрий, тесть Святополка. Втручання Польщі перетворило внутрішньодинастичний конфлікт на частину ширших міжнародних відносин Центрально-Східної Європи. У 1018 р. Болеслав разом зі Святополком виступив проти Ярослава. Війська зустрілися на Західному Бугу біля Волиня. «Повість врем'яних літ» пов'язує початок битви з конфліктом між оточенням Ярослава і Болеславом, однак за цією літературно оформленою деталлю стоїть важливіший факт – військо Ярослава не змогло організувати ефективного спротиву і зазнало поразки [37, с. 222–223].

Ярослав із невеликою кількістю прибічників відступив до Новгороду. Його становище було настільки складним, що, за літописом, князь розглядав можливість залишити Русь і вирушити «за море». Однак новгородці на чолі з посадником Костянтином Добричем відмовилися від такого варіанта, знищили підготовлені князем човни, зібрали кошти на нову варязьку дружину й підтримали продовження боротьби [37, с. 222–224]. Таким чином, Новгород удруге став основною військово-політичною опорою Ярослава.

Болеслав Хоробрий і Святополк після перемоги ввійшли до Києва. Польські сили були розміщені по містах Русі на утримання місцевого населення. Літопис повідомляє про подальше загострення відносин між союзниками та напади на польських воїнів, після чого Болеслав залишив Київ, вивіз значні трофеї й полонених та встановив контроль над Червенськими градами [37, с. 223–225]. Літописна версія причин розриву Святополка з Болеславом не є єдино можливим поясненням подій, проте

відхід польського війська істотно змінив співвідношення сил: Святополк утратив найважливішу зовнішню військову підтримку.

Ярослав скористався зміною ситуації та знову виступив на Київ. Святополк після поразки звернувся по допомогу до печенігів, які стали його останньою значною військовою опорою. У 1019 р. відбулося вирішальне зіткнення на річці Альті – у місцевості, яку літописна традиція пов'язувала із загибеллю Бориса. Автор «Повісті врем'яних літ» надає цій обставині символічного значення: перед битвою Ярослав звертається до загиблих братів і просить їхньої допомоги у боротьбі проти «убивці» [37, с. 224–227]. Таким способом політичний конфлікт остаточно включається літописцем у морально-релігійну схему покарання Святополка за братовбивство.

Битва на Альті була надзвичайно запеклою і завершилася перемогою Ярослава. Святополк утік на захід і невдовзі помер за обставин, які літопис знову описує в агіографічно-повчальній формі. Його втеча та смерть подаються як божественна кара, а сам князь порівнюється з біблійними братовбивцями [37, с. 226–229]. Така характеристика мала важливий вплив на подальшу історичну пам'ять: прізвисько «Окаянний» фактично стало невіддільним від образу Святополка, хоча історична реконструкція подій потребує відмежування політичних фактів від літописної моральної інтерпретації.

Перемога 1019 р. дозволила Ярославові утвердитися на київському престолі, проте ще не зробила його беззаперечним одноосібним правителем усієї Русі. Частина земель залишалася під владою інших представників династії, а вже в 1020-х рр. Ярослав зіткнувся з серйозним суперництвом свого брата Мстислава Тмутараканського. Тому 1019 р. доцільно розглядати як завершення боротьби Ярослава зі Святополком, але не як остаточне завершення процесу політичної консолідації держави.

Отже, боротьба за київський престол у 1015–1019 рр. була наслідком насамперед династичної структури Русі та відсутності усталеного механізму передачі верховної влади. Її перебіг засвідчив вагому роль регіональних

політичних центрів, передусім Новгород, князівських дружин, місцевої знаті та зовнішніх союзників. Внутрішній конфлікт неодноразово набував міжнародного виміру через участь печенігів, варязьких загонів і польського війська. Водночас основне наративне джерело про події – «Повість врем'яних літ» – представляє боротьбу не лише як політичне суперництво, а як моральне протистояння Ярослава й загиблих Бориса та Гліба Святополкові-братовбивці. Врахування цієї особливості джерельної традиції дозволяє відокремити реконструкцію політичного конфлікту від сформованої пізніше агіографічної моделі його пояснення.

3.2. Внутрішня політика Ярослава Мудрого

Внутрішня політика Ярослава Мудрого формувалася в умовах незавершеної політичної консолідації Русі після династичної кризи 1015–1019 рр. На початковому етапі князювання важливим завданням залишалося врегулювання відносин з іншими представниками династії, насамперед із Мстиславом Тмутараканським. Після встановлення одноосібної влади основними напрямками діяльності Ярослава стали зміцнення системи управління, розбудова міст, підтримка церкви, освіти й книжності, а також подальше оформлення правових норм.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який князував у Тмутаракані. Скориставшись відсутністю Ярослава в Києві, він зайняв Чернігів. Вирішальна битва між братами відбулася 1024 р. біля Листвена й завершилася поразкою війська Ярослава. Мстислав, однак, не намагався усунути брата від влади повністю, а запропонував йому компроміс. «Повість врем'яних літ» повідомляє, що після перемоги він закликав Ярослава залишатися у Києві й погодитися на розподіл володінь [37, с. 234–235].

Остаточна домовленість було оформлено 1026 р. в Городці. Брати поділили сфери влади по Дніпру: Ярослав зберіг Київ і Правобережжя, Мстислав – Чернігів і землі на лівому березі. Літописець підкреслював, що після цього між братами встановилися мирні відносини [37, с. 236–237]. П.

Толочко розглядає цей період як своєрідний політичний дуумвірат Володимировичів [10]. Така форма співправління не ліквідувала поділу владних центрів, однак на певний час стабілізувала внутрішньополітичне становище Русі.

Після смерті Мстислава Ярослав зосередив у своїх руках владу над основними політичними центрами Русі й остаточно переніс осередок своєї діяльності до Києва. В. Ричка [25] розглядає утвердження одноосібної влади Ярослава як важливий рубіж його князювання.

Після подолання внутрішньодинастичного протистояння одним із важливих завдань князівської влади залишалося зміцнення територій навколо Києва та освоєння прикордонних районів. Літопис пов'язує з діяльністю Ярослава заснування й укріплення міст, зокрема на південних рубежах держави, а також активне будівництво в самому Києві [37, с. 236–241]. Важливе значення для стабілізації південного прикордоння мала перемога над печенігами, після якої їхні масштабні напади на Київ припинилися.

Значним напрямом внутрішньої політики Ярослава була розбудова міських центрів та укріплення прикордонних територій. «Повість врем'яних літ» повідомляє про заснування князем Юр'єва, похід до Белза та будівництво міст по Росі [37, с. 236–237]. Розвиток мережі укріплених поселень був пов'язаний із необхідністю зміцнення контролю над територією, захисту шляхів і південного прикордоння.

Особливо масштабні будівельні роботи здійснювалися в Києві. Літопис під 1037 р. пов'язує з Ярославом розбудову «великого Києва», спорудження Золотих воріт, церкви Благовіщення над ними, Софійського собору та монастирів святого Георгія і святої Ірини [37, с. 240–241]. Цей комплекс споруд відображав не лише зростання столиці, а й прагнення князівської влади підкреслити політичний і сакральний статус Києва.

Особливе місце серед пам'яток монументального будівництва Русі посідає Софійський собор у Києві. Традиційне датування його спорудження пов'язане з літописним повідомленням під 1037 р., де заснування Софії

назване серед основних будівельних заходів Ярослава [37, с. 240–241]. Водночас питання часу початку будівництва собору залишається дискусійним. Інші джерельні свідчення та результати досліджень дали підстави частині науковців датувати початок спорудження храму ранішим часом.

Особливо послідовно раннє датування Софії обґрунтовує Н. Нікітенко, пов'язуючи початок будівництва з князюванням Володимира Великого та розглядаючи його завершення вже в добу Ярослава [45]. Така концепція відрізняється від традиційної версії, заснованої на літописній даті 1037 р., і залишається предметом наукової дискусії. Тому Софію Київську доцільно розглядати як пам'ятку, історія виникнення якої відображає не лише масштаб культурного розвитку Русі, а й складність реконструкції подій початку XI ст.

Архітектурно-художнє оформлення Софії Київської поєднувало візантійську християнську традицію з політичними й культурними потребами князівського центру. Особливе місце в ансамблі собору посідають мозаїки й фрески, серед яких образ Христа Пантократора в головному куполі та Богоматері Оранти в центральній апсиді. Н. Нікітенко докладно досліджує програму мозаїчного і фрескового оздоблення храму та її місце в культурі Русі [46]. Софія виконувала не лише релігійну, а й репрезентативну функцію, будучи одним із головних символів столиці та князівської влади.

З розбудовою церковних осередків була тісно пов'язана підтримка книжності та освіти. Літопис особливо підкреслює прихильність Ярослава до книг: за його правління збирали писців, здійснювали переклади з грецької мови, переписували книги, а частину книжкового зібрання князь передав до Софійського собору [37, с. 240–243]. У літописному образі Ярослава книжна діяльність постає як продовження християнізаційного курсу Володимира: якщо батько «землю зорав» хрещенням, то син «засіяв книжними словами» [37, с. 241]. Така характеристика відображає усвідомлення книжності як важливої складової церковного й культурного розвитку Русі.

Важливим проявом церковної політики Ярослава стало поставлення у 1051 р. митрополитом Іларіона. «Повість врем'яних літ» повідомляє, що князь зібрав єпископів у Софії Київській і вони поставили Іларіона митрополитом [37, с. 246–247]. Він став першим відомим київським митрополитом руського походження. Ця подія засвідчила прагнення князівської влади посилити власну роль у церковних справах.

Однією з найважливіших пам'яток правового розвитку Русі стала «Руська Правда». Її найдавніший пласт традиційно пов'язують із князюванням Ярослава Мудрого, однак питання часу формування окремих частин пам'ятки та співвідношення її редакцій залишається дискусійним. Історію тексту «Руської Правди» спеціально досліджував Л. Білецький [43], а власні реконструкції її формування запропонували М. Грушевський [12] та Б. Греков [11].

У текстологічній традиції виділяють Коротку, Велику та Скорочену редакції «Руської Правди». До Короткої редакції входять, зокрема, «Правда Ярослава» та «Правда Ярославичів», які належать до різних етапів розвитку правових норм. Л. Білецький показує, що складна рукописна традиція пам'ятки не дозволяє розглядати її як одноразово створений і незмінний законодавчий кодекс [43]. Відповідно, пов'язування всієї «Руської Правди» безпосередньо з особистою законодавчою діяльністю Ярослава потребує уточнення.

Найдавніший комплекс норм традиційно пов'язують із добою Ярослава. Подальше розширення пам'ятки відбувалося вже за його синів та наступних князів. М. Грушевський, аналізуючи структуру й редакції «Руської Правди», також розглядав її як результат тривалого накопичення та перероблення правового матеріалу [12]. Отже, правотворчу діяльність Ярослава доцільніше характеризувати як важливий етап письмового оформлення й систематизації норм, а не як одномоментне створення завершеного зводу законів.

Зміст пам'ятки відображає особливості суспільних і майнових відносин Русі. «Руська Правда» регулювала різні види суспільних відносин, зокрема майнові, спадкові та деліктні, визначала систему грошових стягнень і відображала поступове обмеження кровної помсти. Значну роль у формуванні її норм відігравало звичаєве право. У пам'ятці простежуються норми, що визначали відповідальність за посягання на життя, здоров'я і майно, а також правове становище різних категорій населення. Саме тому «Руська Правда» є важливим джерелом не лише для історії права, а й для реконструкції соціальних відносин Русі [43].

Отже, розвиток права за Ярослава Мудрого був складовою ширшого процесу зміцнення князівської влади й упорядкування суспільних відносин. Формування писемної правової традиції створювало можливість більш усталеного регулювання конфліктів, майнових відносин та відповідальності за правопорушення, хоча сам текст «Руської Правди» продовжував змінюватися й після смерті князя.

Наприкінці життя Ярослав прагнув упорядкувати відносини між своїми синами й зменшити ризик повторення династичної боротьби, яку сам пережив після смерті Володимира. «Повість врем'яних літ» наводить передсмертне повчання князя, у якому він закликав синів жити в злагоді й не порушувати володінь один одного. Київ Ярослав передав старшому синові Ізяславу, Чернігів – Святославу, Переяслав – Всеволоду, Смоленськ – В'ячеславу, а Володимир – Ігорю [37, с. 258–259].

Такий порядок розподілу князівських столів мав забезпечити провідне становище старших Ярославичів і водночас зберегти єдність династії. В. Ричка розглядає останні розпорядження Ярослава у контексті його прагнення забезпечити політичну стабільність після власної смерті [25]. Проте подальший розвиток подій засвідчив обмеженість цієї моделі: суперництво між різними гілками династії збереглося і в наступні десятиліття.

20 лютого 1054 р. Ярослав Володимирович помер. Літопис повідомляє про його поховання в Софійському соборі в Києві [37, с. 258–259].

Отже, внутрішня політика Ярослава Мудрого поєднувала кілька взаємопов'язаних напрямів. Врегулювання відносин із Мстиславом і подальше зосередження князівської влади сприяли політичній стабілізації; розбудова Києва та інших міських центрів зміцнювала адміністративну й оборонну структуру держави; підтримка церкви, освіти та книжності поглиблювала культурні зміни, започатковані після християнізації Русі; розвиток писемного права сприяв упорядкуванню суспільних відносин. Водночас спроба Ярослава визначити порядок взаємин між синами не усунула суперечностей, закладених у династичній структурі Русі.

У сукупності ці заходи дозволяють характеризувати князювання Ярослава не лише як продовження перетворень Володимира Великого, а як окремий етап інституційного, правового й культурного розвитку Русі.

3.3. Зовнішня політика та династичні зв'язки Ярослава Мудрого.

За правління Ярослава Мудрого Київська Русь істотно зміцнила свої позиції у міжнародному середовищі. Саме в цей період держава досягла значної політичної могутності та стала впливовим учасником європейської політики. Її авторитет поширювався як на західному, так і на східному напрямках.

Важливим показником зростання міжнародного значення Русі стали династичні зв'язки Ярослава з європейськими правлячими домами. У середньовічній Європі шлюб між представниками правлячих династій був не лише особистою справою, а й важливим дипломатичним інструментом. Такі союзи дозволяли зміцнювати політичні домовленості, забезпечувати взаємну підтримку та демонстрували престиж держави. Відповідно, кількість і характер династичних зв'язків значною мірою залежали від міжнародного становища самого правителя.

Ярослав Мудрий одружився з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа. Його сини також вступили у вигідні династичні шлюби: Ізяслав – із дочкою польського князя Мешка II, Святослав – із дочкою німецького графа

Леопольда фон Штаде, а Всеволод – із дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха. Сестра Ярослава Доброніга стала дружиною польського короля Казіміра, що сприяло стабілізації західного кордону Русі. Дочки князя також стали королевами європейських держав: Анастасія – Угорщини, Анна – Франції, Єлизавета – Норвегії, а згодом Данії. Сукупність цих шлюбів свідчить про розширення міжнародних зв'язків Київської держави та зростання її впливу в Європі.

Особливе місце серед династичних союзів Ярослава Мудрого посідає шлюб його дочки Анни з французьким королем Генріхом I. Цей союз був одним із найбільш показових прикладів включення київського князівського дому до системи династичних зв'язків європейських правителів. Обставини укладення шлюбу та окремі факти біографії Анни залишаються дискусійними, однак сам факт її одруження з французьким монархом засвідчує високий міжнародний статус династії Ярослава [38].

У дослідженнях називають різні дати укладення шлюбу Анни та Генріха I, найчастіше 1049 або 1051 р. Після одруження вона стала королевою Франції й була включена до політичного життя королівського двору. Документи засвідчують її присутність при укладанні окремих королівських актів, а на одній із грамот зберігся кириличний підпис «Анна королева» [38]. Це становить важливе свідчення не лише особистої історії Анни, а й характеру культурних та політичних контактів між Руссю і Західною Європою.

Після смерті Генріха I Анна продовжувала з'являтися в документах, пов'язаних із правлінням її сина Філіпа I. Подальша її біографія реконструюється менш упевнено й містить низку дискусійних сюжетів, зокрема щодо другого шлюбу та останніх років життя [38]. Для характеристики зовнішньої політики Ярослава ці подробиці мають другорядне значення. Важливішим є те, що шлюб Анни з французьким королем був складовою ширшої династичної політики київського князя.

Отже, історія Анни Ярославни доцільна в цьому контексті передусім як приклад використання династичного шлюбу для розширення міжнародних зв'язків князівського дому. Поряд зі шлюбами інших дітей Ярослава вона демонструє включення Русі до системи політичних і родинних відносин середньовічної Європи та міжнародний авторитет київської династії в середині XI ст. [38].

Зовнішньополітична діяльність Ярослава не обмежувалася династичними шлюбами. Польські князі також зверталися до нього по допомогу та підтримку, що свідчило про вагу Київської Русі у міжнародних відносинах [19]. Ярослав прагнув вибудовувати відносини з провідними європейськими державами на основі рівноправного партнерства. Особливо активними були контакти з Німеччиною та Візантією. У 1030–1031, 1040 та 1043 рр. між Руссю та Германською імперією відбувалися дипломатичні обміни.

Важливим етапом стало подальше зближення з Німеччиною. 30 листопада 1040 р. руське посольство побувало в Альштедті, привізши імператорському двору дари. Під час переговорів було врегульовано питання торгівлі та окремі суперечності, пов'язані з русько-німецькими і русько-польськими відносинами. Взаємини трьох держав були тісно пов'язаними. На початку XI ст. Польща воювала з Руссю, а Ярослав здійснював походи проти польських земель. У 1018 р. він зазнав поразки на Бузі, що дозволило Болеславу I, який виступав на боці Святополка, просунутися до Києва. Похід 1022 р. на Берестьє також не приніс Ярославу бажаного результату [19].

Наприкінці 30-х років XI ст. Польща пережила внутрішню кризу та народний рух, унаслідок якого держава фактично розпалася. У цій ситуації Русь надала допомогу польському правителю Казимиру Пясту. У 1042 р. між сторонами було укладено мирну угоду. За її умовами Червенська земля та Берестьє, раніше захоплені Польщею, поверталися Русі, Польща відмовлялася від претензій на Ятвягію, а полонені підлягали поверненню.

Союз із Руссю дозволив Казимиру зосередитися на відновленні польської держави та боротьбі за Помор'я і Сілезію, не побоюючись удару з боку Русі.

Для зміцнення позицій на західному кордоні Ярослав заснував над Сяном нове місто, назвавши його своїм іменем – Ярослав. Князь також здійснив похід на північ, до Балтійського моря, де заснував місто Юріїв, сучасний Тарту в Естонії [19]. Зближення з Німеччиною, Польщею, Угорщиною та Чехією значною мірою відбувалося на тлі ускладнення відносин із Візантією. Причини конфлікту остаточно не встановлені, однак серед можливих чинників називають зміну політичного курсу імператора Костянтина IX, обмеження прав руських купців, розформування руського військового корпусу у Візантії та вбивство руського посла.

У відповідь Ярослав організував великий похід на Константинополь. На чолі війська він поставив свого сина Володимира та воєводу Вишату. У 1043 р. руське військо рушило до Візантії. Після прибуття флоту до Константинополя руські послы запропонували укласти мир, висунувши значні фінансові вимоги, однак відповіді не отримали. Відбулася морська битва, під час якої руський флот зазнав тяжкої поразки: частину кораблів було знищено «грецьким вогнем», інші розкидало бурею. Володимиру вдалося повернутися на Русь із залишками війська. Проте Візантія не була зацікавлена у тривалому конфлікті з Руссю, яка вже посіла вагоме місце в європейській політичній системі та встановила тісні контакти з Німеччиною і Францією. Тому Константинополь був змушений шукати шляхів до примирення та погодився компенсувати збитки, завдані руським купцям.

У 1046 р. було укладено нову русько-візантійську угоду, яку закріпили шлюбом Всеволода Ярославича з дочкою імператора. У цьому шлюбі народився Володимир Мономах – майбутній князь, державний діяч, полководець і письменник. Договір також передбачав обмін полоненими та продовження служби руського військового корпусу у Візантії. Паралельно Ярослав проводив активну політику на східному та південному напрямках. Продовжувалося освоєння степових територій, а оборонна лінія Русі

поступово зміщувалася на південь, до річки Рось. Найважливішою подією цього напрямку стала перемога над печенігами під Києвом у 1036 р. Після розгрому їхнього війська печеніги відійшли на Балкани й перестали становити безпосередню загрозу для Київської землі [19]. Таким чином, Ярослав Мудрий зміг значно посилити міжнародне становище Русі. Його дипломатична політика ґрунтувалася на пошуку союзів, підтриманні рівноваги між провідними державами та використанні сприятливих політичних обставин для зміцнення авторитету Києва. Водночас князь намагався не допустити надмірного посилення жодного з потенційних суперників.

Внесок Ярослава Мудрого у розвиток зовнішньої політики та дипломатії Київської держави був надзвичайно значним. Подібно до свого батька, він надавав перевагу дипломатичним засобам перед безпосереднім військовим протистоянням. Завдяки системі союзів, посольствам та династичним шлюбом Русь отримала широке міжнародне визнання. У середньовічній Європі династичні зв'язки були одним із важливих показників політичної ваги держави: чим сильнішим був правитель, тим престижнішим вважалося породичатися з його родом. Саме тому європейські монархи прагнули встановлювати родинні зв'язки з Ярославом Володимировичем.

Одним із найважливіших досягнень Ярослава стало також упорядкування правових норм і формування кодифікованого зводу, відомого як «Руська Правда». Її поява засвідчила достатньо високий рівень політичного та правового розвитку Київської Русі. Зокрема, поступова відмова від кровної помсти та її заміна встановленими правовими нормами свідчили про ускладнення державного механізму та вдосконалення системи судочинства. Вагомими були й результати військової політики князя. Особливе значення мала перемога над печенігами у 1036 р., після якої їхні набіги на руські міста та поселення припинилися. Водночас розширилися кордони Київської Русі на схід, зокрема за рахунок територій, які раніше

перебували в межах кочового світу [19]. Важливі зміни відбувалися і в культурній сфері. Поширення кириличного письма, розвиток освіти, активізація книжної справи та засвоєння нових архітектурних форм і способів оздоблення храмових та палацових споруд сприяли культурному піднесенню Київської Русі. Ці процеси заклали основу для подальшого розвитку культурних традицій українського народу.

Зовнішньополітичні успіхи Ярослава також безпосередньо позначилися на його міжнародному авторитеті. Показовим свідченням цього стала активна «шлюбна дипломатія». Правителі провідних західноєвропейських держав прагнули породичатися з київським князівським домом, розглядаючи такі шлюби як можливість отримати політичні переваги та зміцнити власне становище. Шлюбні союзи дітей Ярослава стали одним із найяскравіших проявів міжнародного значення Київської Русі. Водночас запропонований Ярославом порядок передачі влади не усунув передумов династичного суперництва, що виявилось вже після його смерті.

Отже, зовнішня політика Ярослава Мудрого поєднувала військові заходи, дипломатію та династичні союзи. Перемога над печенігами 1036 р., відносини з Візантією, Польщею, скандинавськими та іншими європейськими державами, а також широкі династичні зв'язки сприяли зміцненню міжнародного становища Русі. Династичні шлюби в цьому контексті доцільно розглядати не як сукупність біографічних фактів, а як один із інструментів міжнародної політики князівського дому.

РОЗДІЛ IV

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ ПРО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА ЯРОСЛАВА МУДРОГО У 7 КЛАСІ

4.1. Представлення теми в модельних навчальних програмах і навчальних матеріалах для 7 класу

Вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого передбачене змістом історичної освіти на рівні базової середньої школи. У сучасній українській школі відповідний матеріал зосереджений у курсі історії України 7 класу, який охоплює період від Середньовіччя до раннього Нового часу. Водночас організація його вивчення може відрізнятися залежно від обраної закладом освіти модельної навчальної програми. Міністерство освіти і науки України наразі пропонує кілька модельних навчальних програм «Історія України. 7–9 класи», зокрема програми авторських колективів О. Бурлаки, О. Желіби та ін., О. Пометун, Т. Ремех та ін., О. Гісема, В. Бойка та ін.

Особливістю сучасного нормативного підходу є те, що модельна навчальна програма не встановлює для всіх закладів освіти єдиного детального поурочного плану. На її основі заклад освіти може розробляти власну навчальну програму, а вчитель має академічну свободу у визначенні конкретних назв тем, послідовності питань, форм і методів роботи, видів навчальних завдань та способів їх реалізації. Такий підхід безпосередньо закріплений у модельній програмі: учитель може визначати назву теми, кількість і перелік питань до уроку відповідно до умов освітнього процесу, пізнавальних можливостей учнів та власного підходу до викладання. Водночас загальна спрямованість навчання має відповідати компетентнісному підходу.

Це має принципове значення для визначення місця теми про Володимира Великого та Ярослава Мудрого у шкільному курсі. Її зміст є нормативно визначеним на рівні очікуваних результатів та основних

історичних сюжетів, але конкретна побудова навчального матеріалу може бути різною. Отже, під час аналізу шкільного курсу доцільно враховувати не лише назву теми, а й те, які знання, уміння та ставлення мають сформуватися в учнів у результаті її вивчення.

У модельній навчальній програмі за авторським колективом О. Бурлаки, О. Желіби, В. Павловської-Кравчук, О. Худобець, Б. Черкаса та І. Щупака матеріал про Володимира Великого та Ярослава Мудрого включено до розділу 2 «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.». Цей розділ посідає друге місце у структурі курсу 7 класу після теми про виникнення та становлення Русі-України.

Програма визначає для цього розділу не лише перелік історичних фактів, а комплекс очікуваних результатів навчання. До базових знань належать відомості про діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого, час хрещення Русі-України, а також поняття «язичництво», «християнство», «реформа», «шлюбна дипломатія», «Руська правда», «митрополія» та ін. Учні мають уміти впорядковувати інформацію про історичні події, порівнювати діяльність князів, визначати передумови, причини, результати й наслідки історичних подій, використовувати історичну карту та характеризувати розвиток суспільства доби.

Зміст розділу в цій програмі представлений через кілька взаємопов'язаних блоків: діяльність князя Володимира Великого, впровадження християнства, Русь-Україна за Ярослава Мудрого, «Руська правда», політичний устрій, суспільне, господарське та повсякденне життя, а також культура Русі-України кінця X – першої половини XI ст. Таким чином, діяльність двох князів не розглядається ізольовано від ширшого суспільного розвитку. Навпаки, політична історія поєднується з питаннями права, культури, релігії, господарства та повсякденного життя.

Важливо, що програма орієнтує вчителя на різні види навчальної діяльності: репродуктивну, дослідницьку, творчу та проєктну. Серед запропонованих форм роботи названо створення блок-схем і порівняльних

таблиць, роботу з поняттями, укладання синхронізованих таблиць, роботу з картою, підготовку розповіді про діяльність історичних діячів, історичних портретів, віртуальних екскурсій, лепбуків та дослідницьких проєктів.

Отже, зміст цієї програми дає підстави розглядати тему діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого не лише як сукупність матеріалу для запам'ятовування. Вона передбачає формування в учнів уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати діяльність історичних діячів, працювати з картою та джерелами, формулювати власні судження. Саме такий підхід відповідає загальній орієнтації сучасного курсу історії України на історико-хронологічне, геопросторове, критичне та системне мислення.

Подібна структура простежується і в модельній програмі за авторським колективом О. Пометун, Т. Ремех, Н. Гупан, Ю. Малієнко та Г. Серової. Вона також розглядає період правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого в межах теми «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.». Її реалізація у календарно-тематичному плануванні може передбачати окреме заняття про правління руських князів наприкінці X – у першій половині XI ст., на якому одночасно розглядаються Володимир Великий та Ярослав Мудрий, після чого окремими уроками опрацьовуються суспільний устрій, господарське життя та культура відповідної доби. В одному з актуальних планувань за цією програмою на тему правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого передбачено роботу з конспектом, відеоматеріалами, презентацією, інтерактивними завданнями та вікториною.

Показовим є і навчальний ресурс, створений на основі цієї модельної програми. У підручнику О. Пометун, О. Дудар, Н. Гупан «Історія України» для 7 класу, рекомендованому МОН у 2024 р., розділ 2 має назву «Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X – у першій половині XI ст.» і безпосередньо включає § 6 «Київська держава за часів Володимира Великого» та § 7 «Київська держава за князя Ярослава Мудрого». Далі йдуть матеріали про суспільний устрій та господарське життя і культуру Русі.

Така структура підручника є важливою для організації навчання, оскільки дозволяє спочатку розглянути діяльність кожного князя окремо, а потім перейти до узагальнення матеріалу про суспільство та культуру відповідної доби. Водночас сама побудова параграфів створює можливість для порівняння діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого за основними напрямками: державне управління, внутрішня політика, зовнішні зв'язки, релігійна політика, розвиток права та культури.

Інший підхід представлений у модельній програмі авторського колективу О. Гісема, В. Бойка, Я. Василенка, В. Даниленка, О. Мартинюка та інших, яка також є чинною модельною програмою для 7–9 класів. Вона орієнтована на розвиток пізнавального інтересу, самостійну роботу учнів з інформацією та її практичне використання. Відповідно до неї для 7 класу створено підручник А. Галімова, О. Гісема та О. Мартинюка, який має методичну підтримку, електронний інтерактивний додаток і додаткові матеріали для вчителя.

Таким чином, аналіз трьох чинних модельних програм дозволяє зробити важливий для цього дослідження висновок: тема діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого є стабільним складником змісту історичної освіти 7 класу, однак конкретна логіка її розгортання залежить від обраної модельної програми та навчальної програми закладу освіти. У всіх варіантах зберігається ядро змісту: діяльність Володимира Великого, християнізація Русі, діяльність Ярослава Мудрого, «Руська правда», розвиток держави та її зв'язки з іншими країнами. Відмінності стосуються насамперед структурування матеріалу, співвідношення окремих питань та способів організації навчальної діяльності.

Порівняння модельних програм показує також зміну підходів до організації навчальної діяльності. Якщо традиційне викладання теми значною мірою зосереджувалося на засвоєнні дат, подій, напрямів політики та характеристик історичних діячів, то сучасні програми доповнюють цей компонент діяльнісними завданнями. Учні мають працювати з картою,

джерелами, візуальними матеріалами, порівнювати історичні явища, створювати власні продукти та презентувати результати роботи.

Отже, сучасний зміст теми у шкільному курсі можна представити як поєднання трьох взаємопов'язаних компонентів. Перший становить історичний зміст – діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого, основні напрями їхньої політики, християнізація Русі, розвиток права, суспільства, культури та міжнародних зв'язків. Другий – предметно-діяльнісний компонент, що передбачає роботу з картою, хронологією, історичними джерелами, поняттями, порівняльними таблицями та іншими навчальними завданнями. Третій – ціннісно-компетентнісний компонент, спрямований на формування вміння оцінювати історичні події та діяльність історичних діячів, аргументувати власні судження, усвідомлювати значення культурної спадщини та пов'язувати історичний досвід із сучасністю.

Для теми, що розглядається у нашій роботі, особливо важливим є поєднання історичного матеріалу з практичною діяльністю учнів. Саме нормативні документи й сучасні навчальні ресурси створюють підстави не обмежуватися відтворенням готової інформації про князів, а організовувати її осмислення через порівняння, роботу з історичною картою та джерелами, складання історичних портретів, створення схем і таблиць, виконання творчих та дослідницьких завдань. Це відповідає сучасному компетентнісному підходу та водночас визначає напрями для розроблення власних навчальних матеріалів і методичних рекомендацій, представлених у наступних підрозділах роботи.

4.2. Комплекс навчальних завдань для опрацювання діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у шкільному курсі історії України передбачає засвоєння значного за обсягом і різноманітного за змістом навчального матеріалу. Учні мають опрацювати основні події політичної історії Київської Русі кінця X – першої половини XI

ст., охарактеризувати внутрішню та зовнішню політику князів, з'ясувати значення християнізації Русі, ознайомитися з розвитком права, культури та міжнародних зв'язків. Тому ефективність вивчення цієї теми значною мірою залежить від добору навчальних матеріалів, які допомагають не лише засвоїти історичні факти, а й встановити між ними причинно-наслідкові зв'язки, порівняти діяльність історичних діячів та сформулювати власні судження.

Розроблені у межах цього дослідження матеріали орієнтовані на учнів 7 класу та можуть використовуватися як під час звичайних уроків, так і на практичних заняттях, під час узагальнення матеріалу або самостійної роботи. Їх зміст відповідає основним питанням, передбаченим шкільною програмою, а структура передбачає поступовий перехід від відтворення історичної інформації до її аналізу та застосування.

Першим видом розроблених матеріалів є хронологічна опора, яка дає змогу систематизувати основні події правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Таблиця 4.1. Хронологічна опора до теми

Дата / період	Історична подія
972–980 рр.	Боротьба за київський престол
980 р.	Прихід Володимира до влади в Києві
981 р.	Похід Володимира на західні землі
983–985 рр.	Походи Володимира проти сусідніх племен і держав
988 р.	Запровадження християнства на Русі
988–1015 рр.	Зміцнення держави та розвиток міжнародних зв'язків
1015–1019 рр.	Боротьба за київський престол після смерті Володимира
1019 р.	Утвердження Ярослава Мудрого в Києві
1019–1054 рр.	Зміцнення держави та розвиток внутрішньої політики
XI ст.	Укладання та розвиток норм «Руської правди»

XI ст.	Розвиток Києва, освіти й культури
XI ст.	Розширення династичних та міжнародних зв'язків
1054 р.	Смерть Ярослава Мудрого

Така таблиця може використовуватися на початку вивчення теми як засіб систематизації матеріалу. Водночас її доцільно не подавати учням у повністю заповненому вигляді. Частину інформації можна запропонувати встановити самостійно за підручником, історичною картою або навчальними матеріалами. Це перетворює хронологічну таблицю з простого довідкового матеріалу на навчальне завдання.

Для закріплення матеріалу доцільно запропонувати учням порівняльну таблицю діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Таблиця 4.2. Порівняння діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Напрямок діяльності	Володимир Великий	Ярослав Мудрий
Внутрішня політика		
Релігійна політика		
Законодавство		
Зовнішня політика		
Міжнародні зв'язки		
Розвиток культури та освіти		
Історичне значення діяльності		

Перед виконанням завдання учням можна запропонувати коротку інструкцію: «Заповніть таблицю, використовуючи матеріал підручника. Для кожного напрямку визначте не менше двох конкретних заходів або здобутків князя. Після заповнення таблиці сформулюйте два спільні та дві відмінні риси політики Володимира Великого і Ярослава Мудрого».

Таке завдання дає можливість перейти від послідовного вивчення двох князів до їх безпосереднього порівняння. Важливо, що учень має не просто назвати історичні факти, а визначити їх належність до певного напрямку діяльності та зробити узагальнення.

Окремий блок матеріалів становлять завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Для цієї теми вони є особливо важливими, оскільки значна частина навчального матеріалу пов'язана не лише з перебігом подій, а і з їхніми передумовами та наслідками.

Наприклад, учням можна запропонувати такі завдання:

1. Встановіть причини запровадження християнства Володимиром Великим.
2. Визначте основні наслідки християнізації Русі.
3. Поясніть, чому зміцнення центральної влади було важливим для розвитку Київської Русі.
4. Визначте причини боротьби за київський престол після смерті Володимира Великого.
5. Поясніть, яке значення для держави мали законодавчі заходи Ярослава Мудрого.
6. Визначте зв'язок між династичними шлюбами дітей Ярослава Мудрого та зовнішньою політикою Київської Русі.

Для ускладнення завдань можна запропонувати учням заповнити схему:

*Історична подія → передумови → основні дії → безпосередні
результати → довгострокові наслідки.*

За такою схемою доцільно розглянути, зокрема, запровадження християнства у 988 р. або боротьбу за владу після смерті Володимира Великого.

Важливим складником вивчення теми є робота з історичною картою. Учні доцільно запропонувати практичне завдання, пов'язане з територіальними змінами та напрямками зовнішньої політики князів.

Завдання. Використовуючи карту Київської Русі кінця X – першої половини XI ст.:

- покажіть території, які були приєднані або повернуті під владу Києва за Володимира Великого;

- визначте основні напрямки походів Володимира;
- покажіть Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів та інші важливі центри;
- визначте основні напрямки міжнародних зв'язків Русі за Ярослава Мудрого;
- поясніть, яке значення для держави мало розташування Києва на торговельних шляхах.

Після виконання картографічного завдання доцільно поставити проблемне питання: «Чи можна вважати зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого продовженням одного державного курсу?». Учень має підтвердити свою відповідь конкретними прикладами.

Особливе місце у вивченні історичних діячів має посідати робота з історичними джерелами. Вона дозволяє учням безпосередньо звернутися до інформації про події та водночас формує навички критичного аналізу джерел. Для теми доцільно використовувати уривки з «Повісті минулих літ», «Руської правди», а також матеріали, що характеризують міжнародні зв'язки та культурний розвиток Київської Русі.

Наприклад, після ознайомлення з уривком літопису про хрещення Русі учням можна запропонувати такі питання:

1. Про яку історичну подію йдеться у джерелі?
2. Які дії князя Володимира описує автор?
3. Яку мету автора можна визначити за характером опису події?
4. Які відомості джерела можна використати для характеристики релігійної політики Володимира?
5. Які обставини описано у джерелі, а які висновки учень робить самостійно?
6. Чи можна вважати це джерело повністю об'єктивним? Обґрунтуйте відповідь.

Подібний алгоритм можна застосувати і під час роботи з окремими положеннями «Руської правди». Учня пропонується визначити, які суспільні відносини відображено у фрагменті, які категорії населення

згадуються, які правові норми регулюються та що це дозволяє дізнатися про суспільство Київської Русі.

Для узагальнення матеріалу про двох князів доцільно використовувати завдання на створення історичного портрета. Учня можна запропонувати алгоритм:

1. Ім'я та роки правління.
2. Обставини приходу до влади.
3. Основні напрями внутрішньої політики.
4. Релігійна політика.
5. Основні напрями зовнішньої політики.
6. Найважливіші здобутки.
7. Історичне значення діяльності.
8. Власна оцінка діяльності князя.

За цим алгоритмом учні складають історичні портрети Володимира Великого та Ярослава Мудрого, після чого порівнюють результати. Завдання може виконуватися індивідуально або в парах: одна пара працює з постаттю Володимира, інша – з постаттю Ярослава, після чого учні презентують результати та спільно визначають основні риси політики кожного князя.

Для розвитку вміння аргументувати власну позицію пропонується проблемне завдання: «Кого з двох князів можна вважати більш важливим для розвитку Київської Русі – Володимира Великого чи Ярослава Мудрого?». Важливо, щоб учні не обмежувалися вибором одного з двох варіантів. Вони мають навести щонайменше три аргументи, спираючись на конкретні історичні факти.

Інший варіант проблемного завдання: «Чи можна вважати правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого періодом найбільшого піднесення Київської Русі?». Для відповіді учні мають використати матеріал про політичний розвиток, релігію, право, культуру та зовнішні зв'язки держави.

Доцільним є також використання навчальної таблиці «Від події до історичного значення»:

Таблиця 4.3. Від події до історичного значення

Подія / явище	Що відбулося?	Які зміни спричинило?	Історичне значення
Запровадження християнства			
Адміністративні зміни Володимира			
Утвердження Ярослава в Києві			
«Руська правда»			
Династичні шлюби			
Розвиток Києва та культури			

Ця форма роботи дозволяє уникнути механічного запам'ятовування історичних подій. Учень має простежити перехід від факту до його результату та значення. Саме такий підхід є важливим під час формування історичного мислення.

Окремо можна запропонувати практичне заняття «Володимир Великий і Ярослав Мудрий: два етапи розвитку Київської Русі». Його метою є узагальнення знань про діяльність князів та визначення спільного й відмінного у їхній політиці.

На першому етапі учні працюють із хронологічною таблицею та відновлюють послідовність основних подій. На другому – у групах опрацьовують окремі напрями діяльності князів: внутрішню політику, релігію, зовнішню політику, право, культуру та міжнародні зв'язки. На третьому етапі групи представляють результати роботи, після чого клас заповнює спільну порівняльну таблицю. Завершується заняття коротким обговоренням проблемного питання: «У чому полягає спадкоємність політики Володимира Великого та Ярослава Мудрого?»

Для контролю засвоєння матеріалу можна використовувати короткі тестові та відкриті завдання. Наприклад:

1. Установіть відповідність між князем та подією:

А. Володимир Великий

Б. Ярослав Мудрий

1. Упорядкування першої частини «Руської правди»
2. Запровадження християнства як державної релігії
3. Розгром печенігів під Києвом у 1036 р.
4. Адміністративне реформування держави

2. Розташуйте події у хронологічній послідовності:

- прийняття християнства;
- початок правління Ярослава Мудрого;
- смерть Володимира Великого;
- початок правління Володимира Великого;
- смерть Ярослава Мудрого.

3. Дайте коротку відповідь: Яке значення для Київської Русі мало прийняття християнства?

4. Розгорнута відповідь: Порівняйте внутрішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Назвіть щонайменше дві спільні риси та дві відмінності.

Під час оцінювання розгорнутої відповіді доцільно враховувати: історичну точність наведених фактів; правильність визначення спільних і відмінних рис; використання конкретних прикладів діяльності обох князів; логічність та аргументованість підсумкового висновку.

Таким чином, розроблені матеріали охоплюють різні види навчальної діяльності: роботу з хронологією, історичною картою та джерелами, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, складання історичних портретів, виконання проблемних і творчих завдань. Їх можна використовувати окремо або об'єднувати в цілісну систему залежно від мети конкретного уроку.

Особливістю запропонованих матеріалів є їх орієнтація на поступове ускладнення пізнавальної діяльності учнів. На початковому етапі учень відтворює та систематизує основні факти, далі встановлює зв'язки між

подіями, порівнює історичні явища та працює з джерелами, а на завершальному етапі формулює власні висновки й аргументує оцінку діяльності історичних діячів. Така послідовність дозволяє поєднати засвоєння фактичного матеріалу з розвитком умінь, необхідних для осмисленого вивчення історії.

Отже, розроблені матеріали можуть становити практичну основу для вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у 7 класі. Їх використання дає можливість урізноманітнити роботу на уроці, зменшити переважання репродуктивного засвоєння матеріалу та створити умови для самостійного аналізу учнями історичних подій і діяльності князів.

4.3. Методичні рекомендації щодо вивчення теми на уроках історії

Вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у 7 класі має бути спрямоване не лише на засвоєння учнями основних дат, подій і понять, а передусім на формування цілісного уявлення про розвиток Київської Русі наприкінці X – у першій половині XI ст. Важливо, щоб учні розуміли взаємозв'язок між окремими напрямками діяльності князів, могли пояснювати причини та наслідки історичних подій, порівнювати політику правителів і формулювати власні висновки.

Таблиця 4.4. Орієнтовна модель використання розроблених завдань

Етап роботи	Матеріал / завдання	Очікувана діяльність учнів	Результат
Актуалізація і систематизація	хронологічна опора (табл. 4.1)	установлюють послідовність подій, співвідносять дату й подію	орієнтуються в історичному часі
Опрацювання діяльності Володимира	карта, джерело, проблемні запитання	визначають зміни, аналізують джерело, причини й наслідки	пояснюють наслідки політики князя

Опрацювання діяльності Ярослава	карта, фрагменти «Руської правди», матеріал про міжнародні зв'язки	працюють із джерелами та картою, характеризують внутрішню і зовнішню політику	встановлюють зв'язок між політикою князя та розвитком Русі
Порівняння	порівняльна таблиця (табл. 4.2)	визначають спільні й відмінні риси діяльності князів	формулюють порівняльну характеристику
Узагальнення й оцінювання	таблиця 4.3, проблемне або розгорнуте завдання	переходять від факту до його наслідків і значення, аргументують власну позицію	формулюють обґрунтований історичний висновок

Запропонована послідовність не є жорстким сценарієм уроку: окремі завдання можуть використовуватися на різних етапах вивчення теми залежно від модельної навчальної програми, обраного підручника, навчальних можливостей класу та часу, відведеного на опрацювання відповідного матеріалу. Принциповим є поступове ускладнення діяльності учнів – від установлення й систематизації фактів до роботи з джерелами, порівняння та аргументованого оцінювання.

Однією з ключових умов ефективного вивчення теми є чітке структурування навчального матеріалу. Доцільно послідовно розглядати діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого за основними напрямками: боротьба за владу, внутрішня політика, релігійна політика, зовнішні відносини, розвиток права, освіти та культури. Така структура допомагає учням уникнути сприйняття матеріалу як сукупності непов'язаних між собою подій.

Особливу увагу варто приділяти хронологічній послідовності. Під час вивчення теми доцільно використовувати хронологічні таблиці та завдання на встановлення послідовності подій. При цьому дата не повинна бути самоціллю: учень має співвідносити її з конкретною подією та розуміти її місце в загальному розвитку держави. Наприклад, вивчення 988 р. має бути пов'язане не лише із запам'ятовуванням дати хрещення Русі, а й із розумінням причин та наслідків цієї події.

Важливим засобом формування історичного мислення є робота з історичною картою. Під час вивчення правління Володимира Великого учням доцільно пропонувати визначати територіальні зміни, напрямки походів та розташування основних політичних центрів. Під час вивчення Ярослава Мудрого увагу можна зосередити на географії міжнародних зв'язків та значенні Києва як політичного й культурного центру. Робота з картою має супроводжуватися запитаннями, які спонукають учнів пояснювати значення географічного положення та територіального розвитку Русі.

Необхідним компонентом вивчення теми є робота з історичними джерелами. Її доцільно будувати за простим алгоритмом: визначення виду та змісту джерела, встановлення історичних фактів, про які воно свідчить, визначення позиції автора та формулювання висновку. Такий підхід дозволяє поступово формувати в учнів навички самостійного аналізу історичної інформації. Під час вивчення Володимира Великого доцільно звертатися до джерел, пов'язаних із християнізацією Русі, а під час вивчення Ярослава Мудрого – до матеріалів, що характеризують розвиток права, державного управління та міжнародних зв'язків.

Важливим методичним прийомом є порівняння діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Після вивчення відповідних тем учням доцільно запропонувати визначити спільні та відмінні риси їхньої внутрішньої і зовнішньої політики. Порівняння може здійснюватися за допомогою таблиці, схеми або усного обговорення. При цьому важливо, щоб

учні не обмежувалися переліком фактів, а пояснювали, у чому полягало значення окремих заходів князів.

Доцільним є також використання проблемних запитань і завдань. Вони мають бути доступними для учнів 7 класу, але водночас вимагати аргументованої відповіді. Наприклад: «Чому Володимир Великий вирішив запровадити християнство?», «Яке значення для Київської Русі мала політика Ярослава Мудрого?», «У чому полягала спадкоємність політики Володимира та Ярослава?». Такі завдання спрямовують учня від простого відтворення інформації до її осмислення.

Під час уроків варто поєднувати індивідуальну, парну та групову роботу. Індивідуальні завдання доцільні для перевірки засвоєння дат, понять і фактів; робота в парах – для аналізу джерел та заповнення порівняльних таблиць; групова робота – для опрацювання окремих напрямів діяльності князів із подальшим представленням результатів класу. Така організація дозволяє залучити учнів до активної роботи та урізноманітнити форми опрацювання навчального матеріалу.

Окрему увагу необхідно приділяти візуалізації навчального матеріалу. Історичні карти, схеми, зображення архітектурних пам'яток, реконструкції, портретні образи історичних діячів та інші візуальні матеріали можуть використовуватися не лише як ілюстрації до розповіді вчителя. Учням варто пропонувати завдання на їх безпосередній аналіз: визначити, що зображено, встановити зв'язок із вивченими подіями, сформулювати висновок на основі візуального матеріалу.

Ефективним є поступове ускладнення навчальних завдань. На початковому етапі учні встановлюють дати, поняття та основні факти. Далі вони визначають причини й наслідки подій, порівнюють діяльність князів, аналізують джерела та історичні карти. На завершальному етапі учні мають самостійно сформулювати висновок або аргументувати власну оцінку історичної події чи діяльності князя. Така послідовність забезпечує перехід від відтворення інформації до її осмислення та застосування.

Під час оцінювання результатів навчання доцільно враховувати не тільки правильність відтворення фактичного матеріалу, а й уміння учня встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичними джерелами та картою, порівнювати історичні явища й аргументувати власну позицію. Саме ці види діяльності дають змогу визначити, наскільки учень розуміє навчальний матеріал, а не лише запам'ятав окремі факти.

Таким чином, вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого доцільно будувати на поєднанні хронологічного, проблемного, картографічного та джерелознавчого підходів. Розроблені в межах дослідження таблиці, завдання для роботи з картою і джерелами, порівняльні та проблемні завдання можуть використовуватися як окремі елементи уроку або як частини комплексного практичного заняття. Така організація навчання дозволяє зберегти необхідний фактичний зміст теми й одночасно створити умови для його осмислення учнями та формування практичних умінь роботи з історичною інформацією.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі комплексно розглянуто історичний зміст діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого й особливості його опрацювання у шкільному курсі історії України 7 класу. Проведене дослідження дало змогу поєднати аналіз джерельної та історіографічної бази, характеристику основних напрямів діяльності обох князів, дослідження сучасного навчально-програмного забезпечення та розроблення комплексу матеріалів для практичної роботи вчителя. Відповідно до поставлених завдань сформульовано такі основні висновки.

Охарактеризовано джерельну базу та стан наукового й методичного опрацювання проблеми. Встановлено, що джерельна база дослідження має комплексний характер. Для визначення сучасних вимог до вивчення теми використано Державний стандарт базової середньої освіти, чинні модельні навчальні програми з історії України для 7–9 класів і підручники для 7 класу. Історичний зміст уточнювався із залученням літописних пам'яток та наукових досліджень.

Історіографія діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого є значною за обсягом і охоплює політичну історію Русі, релігійні перетворення, право, культуру, міжнародні й династичні відносини. Водночас низка питань не має однозначного трактування. До них належать характер релігійних заходів Володимира до прийняття християнства, конкретні обставини й перебіг християнізації Русі, формування окремих частин «Руської Правди», датування Софії Київської, а також деякі аспекти династичних відносин. Це зумовлює необхідність критичного добору інформації для шкільного курсу та розмежування встановлених історичних фактів і дискусійних наукових інтерпретацій.

Аналіз методичної літератури показав наявність розвиненої теоретичної бази для компетентісно орієнтованого навчання історії, роботи з історичними джерелами, організації дослідницької діяльності учнів,

використання порівняння, проблемних завдань та опрацювання історичних осіб. Разом із тим у використаному корпусі наукової та методичної літератури не виявлено спеціального дослідження, у якому діяльність Володимира Великого і Ярослава Мудрого була б комплексно розглянута як цілісний навчальний блок сучасного курсу історії України 7 класу з одночасним урахуванням історіографічних інтерпретацій, змісту чинних модельних програм і підручників та можливостей порівняльної діяльності учнів.

Проаналізовано основні напрями діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого й визначено їх історичне значення. Утвердження Володимира в Києві стало результатом міжусобної боротьби 972–980 рр. Подальша внутрішня політика князя була спрямована на зміцнення контролю над підвладними землями, реорганізацію системи управління, посилення оборони, розвиток Києва та інших політичних центрів. Передача основних центрів представникам князівської династії сприяла зміцненню політичної єдності держави, однак не усунула передумов внутрішньодинастичного суперництва.

Особливе місце в діяльності Володимира посідала релігійна політика. Запровадження християнства у 988 р. доцільно розглядати не як одноразову подію, що миттєво змінила релігійне життя всього населення, а як початок тривалого процесу інституційних, культурних і світоглядних змін. Християнізація сприяла формуванню церковної організації, розвитку монументального будівництва, писемності й книжної культури, посиленню міжнародних контактів Русі та зміцненню символічних засад князівської влади. Зовнішня політика Володимира поєднувала військові кампанії, оборону південного прикордоння, контроль важливих територій і торговельних напрямів із розвитком дипломатичних та династичних відносин.

Боротьба за київський престол після смерті Володимира засвідчила суперечності сформованої династичної системи. Перемога Ярослава у

протистоянні зі Святополком у 1019 р. не означала негайного встановлення одноосібної влади над усією Руссю. Лише після врегулювання відносин із Мстиславом Тмутараканським і його смерті Ярослав зміг зосередити у своїх руках контроль над основними політичними центрами держави.

Внутрішня політика Ярослава Мудрого охоплювала розбудову Києва та інших міст, зміцнення прикордонних територій, підтримку церкви, книжності й освіти, а також подальший розвиток писемного права. «Руську Правду» при цьому доцільно розглядати як результат тривалого формування правових норм, а не як завершений кодекс, одноразово створений самим Ярославом. Важливою складовою політики князя було також прагнення врегулювати відносини між представниками династії, хоча запропонований ним порядок розподілу князівських столів не ліквідував причин подальшого суперництва.

Зовнішня політика Ярослава поєднувала військові дії, дипломатію та династичні союзи. Перемога над печенігами 1036 р., відносини з Візантією, Польщею, скандинавськими та іншими європейськими державами сприяли зміцненню міжнародного становища Русі. Династичні шлюби дітей Ярослава слід розглядати не як сукупність біографічних фактів, а як один із засобів міжнародної політики князівського дому. У цілому князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого становили взаємопов'язані, але не тотожні етапи розвитку Русі: за Володимира значною мірою закладалися політичні, адміністративні й релігійні засади подальшої консолідації держави, а за Ярослава відбувався їх подальший інституційний, правовий і культурний розвиток.

З'ясовано місце досліджуваної теми в сучасному шкільному курсі історії України. Аналіз чинних модельних навчальних програм і підручників показав, що діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого є стабільним складником змісту історичної освіти 7 класу. Спільне змістове ядро охоплює внутрішню й зовнішню політику князів, християнізацію Русі, розвиток права, культури, суспільства та міжнародних зв'язків. Водночас

модельні програми й підручники відрізняються способом структурування матеріалу, співвідношенням окремих питань та характером рекомендованої навчальної діяльності.

Встановлено, що сучасне навчально-програмне забезпечення орієнтує вчителя на поєднання історичного змісту з діяльнісним компонентом. Учні мають не лише відтворювати відомості про князів, а й упорядковувати події в часі, працювати з історичною картою, визначати причини й наслідки, аналізувати джерела, порівнювати діяльність історичних осіб і формулювати аргументовані висновки. Тому найбільш продуктивним для досліджуваної теми є її структурування за співвідносними напрямками діяльності обох князів із подальшим порівнянням їхніх заходів, результатів та історичного значення.

Особливого методичного підходу потребують дискусійні питання. У шкільному курсі їх доцільно використовувати настільки, наскільки вони допомагають учням зрозуміти залежність історичного висновку від джерел та інтерпретації. Вузькі історіографічні суперечки не повинні перевантажувати навчальний матеріал, проте замовчування наявності аргументованих альтернативних трактувань також є недоцільним.

Розроблено комплекс навчальних матеріалів та методичних рекомендацій для вивчення діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого у 7 класі. До комплексу включено хронологічну опору, порівняльну таблицю діяльності князів, завдання на визначення причин і наслідків, роботу з історичною картою й писемними джерелами, алгоритм створення історичного портрета, проблемні та узагальнювальні завдання, таблицю переходу від історичної події до її значення, а також тестові й відкриті контрольні завдання. Для розгорнутої відповіді визначено критерії, що враховують історичну точність, правильність порівняння, використання конкретних фактів та аргументованість висновку.

Запропонована орієнтовна модель використання цих матеріалів передбачає поступове ускладнення навчальної діяльності. На першому етапі

учні встановлюють і систематизують основні факти та хронологію; далі працюють із картою та джерелами, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки; після цього порівнюють діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого; завершальним етапом є формулювання й аргументація власного історичного висновку. Така послідовність дає змогу поєднати необхідну фактографічну основу з формуванням способів самостійної роботи з історичною інформацією.

Розроблені матеріали не утворюють жорстко заданого сценарію одного уроку. Учитель може добирати й комбінувати їх відповідно до обраної модельної навчальної програми та підручника, часу, відведеного на тему, навчальних можливостей учнів і конкретної дидактичної мети. Матеріали можуть використовуватися під час опрацювання нового змісту, практичної роботи, узагальнення, самостійної роботи та контролю результатів навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – 208 с.
2. Филипчук О. М. Забутий святий : князь Володимир Великий між Сходом та Заходом / О. М. Филипчук. – К. : Лаурус, 2020. – 584 с. : іл. – (Золоті ворота ; вип. 8).
3. Mako G. Volga Bulgar Emirate [Electronic resource] / G. Mako // The Encyclopedia of Empire / ed. by N. Dalziel, J. M. MacKenzie. – Chichester : Wiley-Blackwell, 2016. – DOI: 10.1002/9781118455074.wbeoe009.
4. Богуславский В. В. Держава Рюриковичей : Славяне – Русь – Россия : энциклопедический словарь : в 6 т. / В. В. Богуславский ; под общ. ред. В. И. Буганова. – Тула : Русский лексикон, 1994. – Т. 1 : А–В. – 580 с. : ил.
5. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., випр., доп. – К. : Академвидав, 2007. – 688 с.
6. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 686 с.
7. Вортман Д. Я. Володимир Святославич Святий [Електронний ресурс] / Д. Я. Вортман // Енциклопедія історії України. – Режим доступу : https://www.history.org.ua/?termin=Volodymyr_Sv.
8. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини) : навч. посіб.-комент. / Л. І. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000. – 435 с.
9. Головатенко А. Начальная история Руси (с древнейших времен до XI столетия) : пособие для старшеклассников / А. Головатенко. – М. : Школа-Пресс, 1999. – 96 с.
10. Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К. : АртЕк, 1996. – 216 с. : іл.

11. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1939. – 282 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991–2002. – Т. 1–11.
13. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : АСТ, 2000. – 954 с.
14. Гумилёв Л. Н. История Евразии / Л. Н. Гумилёв. – М. : Алгоритм, 2009. – 1070, [1] с. : ил., карты.
15. Денисов Ю. Н. Славяне. От Эльбы до Волги / Ю. Н. Денисов. – М. : Флинта, 2009. – 265 с.
16. Довідник з історії України (А–Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
17. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – Репринт. вид. – К. : Глобус, 1991–1992. – Т. 1 : До половини XVII століття. – 238 с. ; Т. 2 : Від половини XVII століття. – 349 с.
18. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : [б. в.], 1993. – 230 с.
19. Котляр М. Ф. Ярослав Мудрий, Ярослав-Георгій Володимирович [Електронний ресурс] / М. Ф. Котляр // Енциклопедія історії України. – Т. 10 : Т–Я / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2013. – Режим доступу : https://www.history.org.ua/?termin=Yaroslav_M.
20. Ілюстрована енциклопедія історії України : в 3 т. / авт. тексту О. Кучерук ; наук. ред. Л. Федорова. – Вид. перероб. і доп. – К. : Спалах, 2004. – Т. 1 : Від найдавнішого часу до кінця XVIII ст. – 215 с. : іл.
21. Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. неіст. спец. ун-ту / А. Климов, В. Семистяга, Г. Божко. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 92 с.
22. Каргалов В. В. Полководцы Древней Руси / В. В. Каргалов, А. Н. Сахаров. – М. : Молодая гвардия, 1985. – 575 с.

23. Войтович Л. В. Князь Володимир Святославич (Святий рівноапостольний князь Володимир) / Л. В. Войтович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. – 2015. – Вип. 13. – С. 7–18.

24. Котляр М. Ф. Ярополк Святославич [Електронний ресурс] / М. Ф. Котляр // Енциклопедія історії України. – Т. 10 : Т–Я / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2013. – Режим доступу : https://www.history.org.ua/?termin=Yaropolk_S.

25. Ричка В. М. Ярослав Мудрий. «Великий князь, син Володимирів» / В. М. Ричка. – К. : Парламентське вид-во, 2023. – 272 с. : іл.

26. Кормич Л. І. Історія України: від найдавніших часів і до XXI століття : навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – 4-те вид. – Х. : Одісей, 2004. – 480 с.

27. Королев А. С. Загадки первых русских князей / А. С. Королев. – М. : Вече, 2002. – 480 с.

28. Костомаров Н. И. Господство дома Св. Владимира / Н. И. Костомаров. – М. : Фирма СТД, 2007. – 720 с.

29. Ричка В. М. Княгиня Ольга / В. М. Ричка. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 336 с. : іл. – (Особистість і доба).

30. Лубченков Ю. Н. Древняя Русь : с древнейших времен до 1462 года / Ю. Н. Лубченков, Г. В. Клокова. – М. : Рипол-Классик, 1998. – 400 с.

31. Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия : избранные труды / Е. А. Мельникова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – 480 с.

32. Откуда есть пошла Русская земля. Века VI–X / сост., предисл., коммент. А. Г. Кузьмина. – М. : Молодая гвардия, 1986. – 455 с.

33. Павленко Ю. В. Дохристиянські вірування давнього населення України / Ю. В. Павленко. – К. : Либідь, 2000. – 326 с.

34. Петрухин В. Я. Древняя Русь / В. Я. Петрухин. – М. : Слово/Slovo, 2001. – 48 с.

35. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / С. Плохій. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 496 с.
36. Полное собрание русских летописей. – Репринт. изд. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. 11 : Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / под ред. С. Ф. Платонова. – 264 с.
37. Повість врем'яних літ : літопис (за Іпатським списком) / пер. з давньорус., післясл., комент. В. В. Яременка. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
38. Луняк Є. М. Анна Руська – королева Франції : монографія / Є. М. Луняк. – К. : Книга, 2012. – 203, [4] с.
39. Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура / П. А. Раппопорт. – М. : Наука, 1970. – 143 с.
40. Рибалка І. К. Історія Української РСР. Дорадянський період : підруч. для студ. іст. ф-тів вузів / І. К. Рибалка. – К. : Вища школа, 1978. – 591 с.
41. Ричка В. М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. М. Ричка. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 222 с.
42. Руднев В. А. Слово о князе Владимире / В. А. Руднев. – М. : Советская Россия, 1989. – 240 с.
43. Білецький Л. Руська правда й історія її тексту / Л. Білецький ; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – 166 с.
44. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси, IX – первая половина X в. / А. Н. Сахаров. – М. : Мысль, 1980. – 358 с.
45. Нікітенко Н. М. Софія Київська Володимира Великого / Н. М. Нікітенко ; Нац. заповідник «Софія Київська». – К. : Горобець, 2022. – 585, [2] с. : іл., репрод. – (Бібліотека Софії Київської).

46. Нікітенко Н. М. Мозаїки та фрески Софії Київської / Н. М. Нікітенко ; Нац. заповідник «Софія Київська», НДІ «Свята Софія». – К. : Горобець, 2018. – 395 с. : іл. – (Бібліотека Софії Київської).

47. Устрялов Н. Г. Основание Руси / Н. Г. Устрялов // Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года / Н. Г. Устрялов ; авт. предисл. В. Г. Баданов. – Петрозаводск, 1997. – С. 40–88.

48. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Т. 1 : Становлення імперії Русь (837–1054) / Л. Войтович. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. – 590 с.

49. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

50. Franklin S. The Emergence of Rus 750–1200 / S. Franklin, J. Shepard. – London ; New York : Routledge, 2014. – 472 p.

51. Державний стандарт базової середньої освіти [Електронний ресурс] : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF>.

52. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / О. В. Бурлака, О. В. Желіба, В. А. Павловська-Кравчук, О. А. Худобець, Б. В. Черкас, І. Я. Щупак. – 2023. – 45 с. – Рекомендовано Міністерством освіти і науки України : наказ МОН України від 16 серпня 2023 р. № 1001. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/16.08.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Burlaka.ta.in.13.09.2023.pdf>.

53. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Н. М. Гупан, Ю. Б. Малієнко, Г. В. Серова. – 2023. – 62 с. –

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України : наказ МОН України від 6 вересня 2023 р. № 1090. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf>.

54. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / О. В. Гісем, В. І. Бойко, Я. Л. Василенко, В. М. Даниленко, О. О. Мартинюк, О. Е. Охредько, О. М. Сирцова, Т. Д. Тарасюк. – 2023. – 51 с. – Рекомендовано Міністерством освіти і науки України : наказ МОН України від 27 листопада 2023 р. № 1449. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/30.11.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9%20kl.Hisem.ta.in.30.11.2023.pdf>.

55. Пометун О. І. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. – 208 с. : іл.

56. Галімов А. А. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2024. – 224 с. : іл.

57. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.

58. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 208 с.

59. Кришмарел В. Ю. Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7–8-х класах : метод. посіб. / В. Ю. Кришмарел. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 96 с.

60. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : метод. посіб. / П. В. Мороз, І. В. Мороз. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 96 с.

61. Пометун О. І. Практичні заняття з історії в основній школі : метод. посіб. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 160 с.

62. Малієнко Ю. Б. Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7-му класі : метод. посіб. / Ю. Б. Малієнко. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 96 с.